T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLAHİYAT ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

BİR İNANÇ VE KİMLİK PROBLEMİ HALİNE GELEN "*TAKİYYE*" KAVRAMININ KUR'AN AYETLERİ IŞIĞINDA TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

REYHAN ERDOĞDU

İstanbul-2011

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLAHİYAT ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

BİR İNANÇ VE KİMLİK PROBLEMİ HALİNE GELEN "*TAKİYYE*" KAVRAMININ KUR'AN AYETLERİ IŞIĞINDA TAHLİLİ

Yüksek Lisans Tezi

REYHAN ERDOĞDU

Danışman: Prof. Dr. ÖMER ÇELİK

İstanbul-2011

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi REYHAN ERDOĞDU nın BİR İNANÇ VE KİMLİK PROBLEMİ HALİNE GELEN "TAKİYYE" KAVRAMININ KUR'AN AYETLERİ IŞIĞINDA TAHLİLİ adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 15.06.2011 tarih ve 2011/11-14 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	**İmzası**
Tez Savunma Tarihi	: 01/07/2011	
1) Tez Danışmanı :	**PROF. DR. ÖMER ÇELİK**	.....
2) Jüri Üyesi :	**PROF. DR. YAKUP ÇİÇEK**	.....
3) Jüri Üyesi :	**DOÇ. DR. İSMAİL TAŞPINAR**	.....

ÖZET

Ötekinin kötülüğünden muhafaza için asıl inancını gizlemek anlamına şamil olan *takıyye* kavramı insan için hem menfi hem de müspet bir muhtevaya haizdir. *Takıyye*, insanın birbiri ile iletişimi neticesinde meydana gelen anlık bir durumdur. Bu etkileşim neticesinde bireyi *takıyye* yapmaya sevk eden, düşünce ve yaşayış biçimlerinin farklılığıdır. Bireyi içinde bulunduğu bu baskı ve dayatma ortamından kurtarması onun müspet yönünü, zamana ve ortama göre gelişi güzel uygulanması ve insanlar arasında güvensizlik ortamının husulüne sebebiyet vermesi de menfi yönünü oluşturmaktadır.

Bilhassa son zamanlarda kavramın hayata geçirilişinde aşırılığa kaçılmış, Müslüman'ın Müslüman'a karşı uyguladığı siyasî bir taktik olarak görülmeye başlanmıştır. Bu durum, İslâm'ın, ehemmiyetine çokça vurgu yaptığı ahlâk kurallarının dejenere olmasına yol açmıştır.

Bizi bu çalışmayı yapmaya iten ana saik de bu hususa açıklık getirme isteğidir. Bu çalışmada, öncelikle ilk dönem itibâr edilen kaynaklar ve Kur'ân âyetleri ışığında *takıyye*nin sınırları tespit edilmiş, gerek mezheplerin *takıyye* kavramına yükledikleri misyon gerekse günümüzde bu olgunun algılanış biçimi ile irtibatı kurulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Takıyye*, Kur'ân-ı Kerîm, Aldatma ve Kandırma, Yalan, Hoşgörü ve Müsamâha

ABSTRACT

Taqiyah, an Islamic word which means concealing a person's own belief to prevent from villainy, has positive and negative effects on humans. Taqiyah is also an instantaneous event which is the result of communication. What leads to make people think Taqiyah as a result of this communication is the differences in beliefs and life styles. Saving the person from pressure and enforcement is the Taqiyah's positive effect. However, using Taqiyah negligently at different times for different usages which results in mistrust is its negative effect.

Especially nowadays, people have interpreted the word of Taqiyah wrongly and it is considered as a political strategy between Muslim people. This caused a corruption in very important ethic rules which Islam emphasize strongly.

The purpose of this study is to make the meaning and the usage of Taqiyah clear. In this study, the borders of Taqiyah have been drawn with the help of trusted resources and the light of Quran and a connection between the mission, mainly comes from the sects, and the today's meaning of Taqiyah tried to be made.

Key words: Taqiyah, Quran, Chicanery and Deception, Lie, Clemency and Leniency

ÖNSÖZ

Düşünme, fikir yürütme ve bu doğrultuda yaşam şekline yön verme insanın doğasında var olan melekelerdendir. Her ne kadar bir konu etrafında kişi sayısınca fikir ortaya çıkması zenginlik olarak değerlendirilse de, kişinin ötekinin inancına saygı göstermemesi ve üstünlük kurma arzusu neticesinde, bireylerin birbirlerine karşı yalan söyleme, kendini olduğundan farklı gösterme gibi davranış biçimleri kendiliğinden teşekkül etmiştir. Bunun neticesinde, diğerinin kötülüğünden korunmak için asıl inancını gizlemek anlamını bünyesinde barındıran *takıyye* kelimesi varlık bulmuştur.

Bu kavram geçmişten günümüze asıl anlam alanından kopartılıp farklı anlamlar çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır. Mezheplerin kavrama farklı manalar yüklemeleri *takıyye* kelimesi etrafında bir kavram kargaşası meydana gelmesine sebep olmuştur. Şöyle ki, Ehl-i sünnet"in genel telakkisi *takıyye* yapmanın bir ruhsat olduğu yönündedir. Şia, *takıyye*yi dini bir yükümlülük saymakta, iman esasları arasında zikretmektedir. Kur'ân'ın ise kavramı anlamlandırış biçimi "Müslüman bir bireyin baskı ve dayatma karşısında inancının aksine bir beyanda bulunması.[1]" şeklindedir.

Son zamanlarda bu kavram gerek medyada gerekse sosyo-politik çevrede sıkça kullanılan kavramlar arasına müdahil edilmiş olup, bu şekli ile asli mahiyetinden soyutlanmış bulunmaktadır. Farklı bir düşünce sistemine sahip olan her bir bireyin diğerine karşı uyguladığı siyasî bir taktik olarak görülmeye başlanmıştır. İnsanları *takıyye* yapmaya iten etkin neden, içinde barındıkları baskıcı zihniyetin inanç ve yaşam biçimidir. *Takıyye* yapmaya ihtiyaç hissedilmeyen bir dünya, temel hak ve özgürlüklere sahip çıkılan bir dünyadır.

Bu çalışmayı yaparken amaçlanan düşünce; *takıyye* kelimesine mal edilen bu kavram kargaşasına son vermeye çalışmak, Kur'an'ın bu kavrama yüklediği asli manayı ortaya çıkarmak, ilk dönemde kavramın nasıl algılandığını ve uygulandığını belirlemek ve bu doğrultuda bugün *takıyye* olarak nitelenen olgunun ne kadar gerçeklik payının olduğunu tespit etmek olmuştur.

Çalışmamız neticesinde elbette bu hususta ki son sözün söylenmesi hedeflenmemekte, ancak müstakil olarak ele alınmadığı tespit edilen bu konunun belli çerçevede ihtiyâca hizmet etmesi umulmaktadır. Buna göre bu süreçte ortaya koyacağımız kanaat de mevzunun tekrar

[1] Âl-i İmrân 3/28; Nahl 16/106.

ele alınmasını iptal edici nitelikte olmayacaktır; aksine peşinden gelebilecek başka çalışmalara ışık tutarak kaynak teşkil etmesi temenni edilmektedir.

Çalışma süreci boyunca bana yol göstererek değerli katkılarını esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. Ömer Çelik'e, tezin belli bölümlerini inceleyip değerlendirmede yardımını esirgemeyen çok kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Halil Aldemir'e, çalışmanın son şeklini almasında değerli katkıları bulunan Erhan Başaran'a, eğitim hayatım boyunca emeği geçen tüm hocalarıma, benden maddî ve mânevî hiçbir desteği esirgemeyen âileme ve her fırsatta yanımda olduklarını hissettiren arkadaşlarıma, tezi yazma aşaması boyunca kaynaklarından istifade ettiğim İsam'a teşekkürlerimi arz ederim. Bu çalışmanın konuyla ilgilenen herkese faydalı olması temennisiyle…

Reyhan ERDOĞDU

İstanbul, 2011

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET i

ABSTRACT ii

ÖNSÖZ iii

İÇİNDEKİLER v

KISALTMALAR ix

GİRİŞ 1

I. KONUNUN ÖNEMİ VE KAPSAMI 2

II. ARAŞTIRMANIN AMACI 3

III. TAKİP EDİLEN METOD 5

BİRİNCİ BÖLÜM

***TAKIYYE* KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ**

I. SEMANTİK ANALİZİ 8

A. *Takıyye* Kavramı (تقية) 8

1. Kök Anlamı ve Müştakları 8

2. Terim Anlamı 9

3. Kur'ân-ı Kerîm'de Kullanımı 10

4. Kavrama Yüklenen Anlamdaki Kapalılık 12

B. Anlamsal Çerçevesi 13

1. Benzer Anlamlar 13

a. Takvâ (التقوى) 13

b. Nifâk (نفاق) 14

c. Kıtmân (الكتمان) 16

d. Müdârâ (المدارى) 16

e. Müdâhene (المداهنة) 18

ea. Müdâhene ile Müdârâ ilişkisi 18

f. Tevelli (التولي) 19

g. Yalan (كذب)..... 20
2. Zıt Anlamlılar..... 21
a. Doğruluk-Dürüstlük (صدق)..... 21
b. Cehalet (جهل)..... 22
3. Kelimenin İlişkili Olduğu Diğer Kelimeler..... 23
a. İslâm, İman ve İhsan..... 23
b. İlim ve Hikmet (الحكمة)..... 25
c. Nifâk..... 26
ca. Münâfık-korku ilişkisi..... 28
cb. İnkârı gizleme..... 28
d. Kolaylık (يسر)..... 29
e. Emr bi'l-ma'ruf, nehy ani'l-münker..... 29
II. İSLÂMÎ İLİMLER İÇİNDEKİ YERİ..... 30
A. Fıkıh Dilinde *Takıyye*..... 30
1. İkrâh..... 31
a. İkrâh'ın Mâhiyeti..... 31
b. Zorlamanın Geçerli Olmasının Şartları..... 31
c. İkrah'ın Mertebeleri..... 32
2. Ruhsat veya Azimet Oluşu..... 33
3. Zımmî'nin Zorlanması..... 34
B. Kelam Dilinde *Takıyye*..... 35
C. Tasavvuf Dilinde *Takıyye*..... 35
D. Tefsir Dilinde *Takıyye*..... 36

İKİNCİ BÖLÜM

İLGİLİ ÂYETLERİN ANALİZİ VE FARKLI YORUMLAR

I. İLGİLİ ÂYETLERİN ANALİZİ..... 38
A. *Takıyye*yi Meşrû Gösteren Âyetler..... 38
1. Âl-i İmrân 3/28. Âyet..... 38

2. Nahl 16/106. Âyet 43
3. Mümin 40/28. Âyet 46
4. Şia'nın *Takıyye* Konusunda Te'vil Ettiği Âyetler 48
B. *Takıyye* Anlayışını Sınırlandıran Âyetlerin Analizi 50
C. Âyetlerin Analizi Neticesinde Bilinmesi Gereken Temel Unsurlar 53
1. *Takıyye*nin Geçerliliği 53
2. Mümin-Kâfir Dostluğu 54
3. *Takıyye* Kimler Arasında Meşrûiyet Kazanır 56
4. Zorlamanın Şer'i Hükmü 56
5. *Takıyyeye* Başvur(ma)manın Hükmü 57
II. TARİHİ ARKA-PLÂNI 58
A. İslâm'dan Önceki Dinlerde *Takıyye* Anlayışı 59
B. İslâm'ın İlk Yıllarında *Takıyye* Örnekleri 60
C. Çeşitli Coğrafyalarda *Takıyye* Örnekleri 61
III. *TAKIYYE* KONUSUNA YAKLAŞIMLAR 62
A. Mezheplerin Yaklaşımları 62
1. Hâricîlik 63
2. Mutezile 64
3. Dürzîlik 65
4. Şia 65
a. Şia ve *Takıyye* 66
b. Şiî *Takıyye* İnancının Tarihi Arka-Plânı 67
c. Şia'yı *Takıyye* Yapmaya İten Saikler 69
d. Kavramın Anlam Kargaşası Yaşamasının Sebepleri 70
e. Şiî *Takıyye* Algısının Esnek Bir Boyut Kazanması 70
f. Sünni Camiânın Şia'yı Tenkitte Aşırıya Gitmesi 71
5. Ehl-i Sünnet 72
a. Ehl-i Sünnet ve *Takıyye* Algısı 73

b. Halku'l-Kur'ân Meselesi 73
c. Şiî-Sünni *Takıyye* Algısının Karşılıklı Değerlendirmesi..... 75
d. Günümüz Müslümanlarında *Takıyye* Algısı 76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

***TAKIYYE*'NİN SEBEPLERİ, ŞARTLARI VE BOYUTLARI**

I. SEBEPLERİ VE ŞARTLARI..... 78
A. *Takıyye* Yapılmalı mıdır?..... 78
1. Sebepler ve Çözüm Önerileri 78
2.*Takıyye* Yapmanın Şartları 80
B. Peygamberlerin Önderliğinde Devlet Reislerinin Durumu..... 81
1. Davetin Üç Yıl Gizli Sürdürülmesi 81
2.Hz. Nuh, Hz. Yusuf ve Hz. İbrahim Örnekleri..... 83
C.Günümüzde *Takıyye*..... 84
1.*Takıyye* Noktasında Bir Denge Politikası..... 84
a.Müslümanların Kendi İlişkilerinde *Takıyye*..... 85
b. Ehl-i Kitap ile İlişkiler 86
2. Diyalog Meseleleri 88
3. Hoşgörü 89
II. BOYUTLARI 90
A.Tartışmaların Teolojik, İtikadî ve Amelî Boyutu 90
B. Meselenin Ahlâkî Boyutu 91
C. Psikolojik, Sosyolojik ve Politik Boyutu 92
1. Siyaset ve Din..... 93
2. Din ve Düşünce Özgürlüğü 94
3. Zaruret ve *Takıyye*..... 96
SONUÇ..... 98
BİBLİYOGRAFYA..... 101

KISALTMALAR

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.mk. : adı geçen makâle

a.g.md. : adı geçen madde

a.s. : aleyhisselam

b. : bin

Bkz. : bakınız

c. : cilt

çev. : çeviren

DİA : Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DİB : Diyânet İşleri Başkanlığı

Ed. : Editör

h. : hicrî

Hz. : Hazreti

m. : mîlâdî

md. :maddesi

nşr. : neşreden

ö. : ölümü

r.a. : radiyallâhu anh

s. : sayfa

s.a. : sallallâhu aleyhi ve sellem

sad. : sadeleştiren

sy. : sayı

TDV : Türkiye Diyânet Vakfı

thk. : tahkik eden

trc. : tercüme eden

tsh. : tashih eden

t.y. : tarih yok

vb. : ve benzeri

v.dğr. : ve diğerleri

ve öte. : ve ötesi

yay. : yayınlayan

y.y. : yayın yeri yok

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE KAPSAMI

İnsanoğlu varlığını idame ettirebilmek için hep bir başkasına ihtiyaç hisseder olmuştur. Topluluk halinde yaşamanın ana gerekçesi de budur. Bu topluluklar zamanla farklı düşünce, inanış ve yaşam değerleri etrafında sistematikleşen bir yapı oluşturmuşlardır. Bireylerin farklı inanç ve yaşam değerlerine sahip olmaları zaman zaman aralarında kargaşa ve anlaşmazlığın vuku bulmasına sebebiyet vermiştir. Bunun bir sonucu olarak, sosyo-politik ortamın zararlarından muhafaza amacıyla bireylerin zaman ve ortama göre tavır ve davranışlarında değişiklik sergiledikleri gözlemlenmiştir.

Takıyye başlığı altında zikredile gelen bu durum, insanın yaşamında kişisel bir dürtü ile başvurulan muhtemel davranış şekillerindendir. Bu da, bu tutumun dini olmaktan çok kişisel bir kimliğe sahip olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla, insanlar arasındaki iletişimi yakından ilgilendiren bir fenomendir.

Baskı ve dayatma altında bireyin gerek düşüncesini gerekse de kimliğini gizlemesi anlamına şamil olan *takıyye* kavramına yüklenen temel anlam, her devir ve durumda değişiklik göstermiştir. Zira her sosyal ve siyasal hareket, içinden çıktığı bölgenin tarihsel deneyimlerinden, sosyal realitelerinden ve inançlarından etkilenmektedir. Mezheplerin kavramları farklı farklı algılamalarındaki ana saik de budur. Bu meyanda, *takıyye* olgusu da teşekkül sürecinde farklı çağrışımlar ifade etmekle birlikte, mezheplerin bu kavramı anlayış ve yorumlayış şekillerinde de farklılıklar söz konusudur.

Kur'ân'ı Kerîm'de *takıyye*nin varlığına işaret eden ayetlerin olması ve ilk dönem Müslümanların *takıyye*ye müracaat etmesi, mezhepleri *takıyye* konusunda daha cesur davranmaya itmiş ve zamanla sınırları genişleyen bir çerçeveye sahip olmuştur. Neredeyse bazı mezheplerin kültürlerinin bir parçası haline gelmiştir. Her ne kadar Ehl-i Sünnet *takıyye*nin Müslüman'ın baskı ve dayatma altında başvurabileceği bir ruhsat olduğunu belirtse de, Şia *takıyye*yi her durum ve zeminde başvurulabilecek mezhebin doktrinel bir parçası olarak nitelendirmiştir.

Günümüzde ise anlam yelpazesi iyice genişletilmiş ve uygulama da bağlamından kopartılmıştır. Öyle ki kişinin düşüncesini, inancını gizlediği her türden davranış *takıyye*

olarak yorumlanmıştır. *Takıyye* inanma özgürlüğünün olmadığı yerlerde evrensel bir fenomen, insan hayatının hemen her safhasında görebileceğimiz bir realite olmuştur.

Netice itibariyle, gerek sosyolojik, gerekse psikolojik bir takım problemlerin ortaya çıkmasına, güven duygusunun zedelenmesine sebep olmuş, bireylerde kalıcı ve kötü bir imaj bırakmıştır. Günümüzde ahlâkî bir problem olarak tartışıla gelen konular arsına dâhil olmuştur.

Söz konusu olan, *takıyye* olgusunun hem Kur'ân'da hem de itibar edilen filolojik kaynaklar başta olmak üzere İslâm literatüründe var olması ve bireylerin bu gerekçeyi dayanak yaparak kavramı gelişi güzel uygulama girişimleri konunun önemini kendiliğinden ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın ele alınmasındaki ana gaye de, diğer çalışmalardan farklı olarak, İslâm'ın onayından geçen *takıyye* olgusunun sınırlarını, şartlarını ve ilk dönem Müslümanların kavrama nasıl hayat verdiklerini tespit edip gerek mezheplerin gerekse de günümüz Müslümanlarının *takıyye* ismi altında uygulaya geldikleri davranışların ne derece gerçeği yansıttığı hususunu aydınlatmaktır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Takıyye kavramı tam olarak neyi ifade etmektedir? Hangi durumlar bu konunun kapsamına girmektedir? İtibar edilen filolojik kaynaklarda konu hangi bağlamda ele alınmıştır? İslâmî hükmü nedir? Mezheplerin konuya yaklaşımları aynı mıdır? Kavramın uygulama sahası nedir? Yani, bireyler hangi şart ve durumlarda kavrama müracaat edebilirler? Kavram sadece Mümin kâfir arasında mı cereyan eder, yoksa Müslümanların birbirleri arasında da söz konusu edilebilir mi? Günümüzde her durum ve şartta dillendirile gelen *takıyye* kavramı ne derece gerçeğe işaret etmektedir? "Bir İnanç ve Kimlik Problemi Hâline Gelen *Takıyye* Kavramının Kur'ân Âyetleri Işığında Tâhlili" adını verdiğimiz bu çalışmamızda amacımız, yukarıda zikredilen sorular bağlamında konuyu etraflıca ortaya koymaktır.

Görebildiğimiz kadarıyla konuyu müstakil olarak ele alan bir tez çalışması mevcut değildir. Ancak konu, Mehmet Dalkılıç'a ait 1992 yılında ele alınan "*Şia, Havaric ve Ehl-i*

sünnette Takıyye"[2] isimli bir yüksek lisan tezinde ve yine bir yüksek lisan tezi olan Murat Alkan'ın 2006 yılında ele almış olduğu "*İmamiyye Şia'sında Takıyye*[3]*"* başlığı altında incelemeye tabi tutulmuştur. Aynı zamanda, 1984 senesinde İhsan İlahi Zahir "*Şia'nın* Kur'ân *İmamet ve Takiyye Anlayışı"*[4] isimli bir eser ele almıştır. Ancak bu eserlerin hiç biri salt *takıyye* olgusunu tüm yönleriyle ele almayıp daha çok mezheplerin *takıyye* kavramına yaklaşımlarını inceleyen çalışmalardır. *Takıyye* kavramının kapsamı ve uygulama alanı düşünüldüğünde bu çalışmaların ihtiyacı karşılar mahiyette olmadıkları görülecektir.

Yine kavram ile ilgili ele alınmış Arapça risaleler halinde Muhammed Fevzi'nin *"Mefhumü't-takıyye fi'l-İslâm"*[5] ve Şeyh Murtaza Ensârî'nin *"et-Takıyye"*[6], isimli eserleri mevcuttur. Ancak bunlar da hacimleri itibâri ile küçük olup yine mezheplerin konuya yaklaşımları ekseninde bilgi sunmaktadırlar.

Konu ile ilgili dergilerde de bazı makaleler[7] mevcuttur. Elbette makale türünün sunabileceği imkânlar nispetinde fayda arz etmektedir. Ancak bunlar, daha sınırlı çerçevede yapılan incelemeler olmaları nedeniyle konunun genişçe ele alınmasına ihtiyaç hissettirmeyecek nitelikte değildir.

Gerek konunun, insan hayatının uygulama sahasındaki önemi gerekse kullanımının Kur'ân'î boyutu ve bu boyuttan uzaklaşılmış olması gerekçesiyle bu konu ekseninde inceleme yapmayı gerekli gördük. Ana gayemiz, konuyu itibar edilen filolojik kaynaklar başta olmak üzere, Kur'ân âyetleri ekseninde sınırlarını, şartlarını ve uygulama alanını tespit edip, *takıyye* olgusu hakkında derli toplu bilgi sunmak olacaktır.

---

[2] Mehmet Dalkılıç *Şia, Havaric ve Ehl-i sünnette Takıyye,* 1992, Tez (Yüksek lisans), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı

[3] Alkan, Murat, *İmamiyye Şia'sında Takıyye,* İstanbul 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı.

[4] İhsan İlahi Zahir, *Şia'nın* Kur'ân *İmamet ve Takiyye Anlayışı,* (trc. Hasan Onat-Sabri Hizmetli), Afşaroğlu matbaası, Ankara 1984.

[5] Muhammed Fevzi'in *"Mefhumü't-takıyye fi'l-İslâm",* Müessesetü'l-Vefa, Beyrut 1985.

[6] Şeyh Murtaza Ensârî'nin *"et-Takıyye"*[6], (trc. Faris Hassun), Dârü'l-Hadi, Beyrut 1992.

[7] Öztürk, Mustafa, İslâm Düşünce Tarihinde "*Takıyye*" nin Hikâyesi, *Nida* 2010, ; Özarslan, Selim, "*Takıyye* Üzerine Bazı Mülâhazalar", *H. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi,* IX, sy. VI, 2003; İlhan, Avni, "*Takıyye* Doğuşu ve Gelişmesi", *D. E. Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi,* İzmir 1885; Hakyemez, Cemil, "Şiî *Takıyye* İnancının Teşekkülü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004; Ekinci, Mustafa, "İmamiyye Şiası'nda Takiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2006, XI, sy. 15; Dalkılıç, Mehmet, "Eleştirel açıdan bir kimlik ve inanç örtüsü olarak *takıyye*", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy, 15.

III. TAKİP EDİLEN METOD

Çalışmamız bir kavram etrafında şekillendiğinden takip edeceğimiz metot "Konulu Tefsir Metodu" olacaktır. Ancak burada konulu metot hakkında nazarî bilgilere yer vermekten, konuyu gereksiz yere uzatmaktan itina ile sakınılacaktır.

Araştırmamızın ilk aşamasında, *takıyye* kavramının anlam boyutunu tam manasıyla tespit edebilmek amacıyla kelimenin etimolojisi ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda semantik analizini yapılıp "Takvâ, Nifâk, Kıtmân, Müdâra, Müdâhene, Tevelli ve Yalan" gibi kelime ile benzer anlamlara gelen diğer kavramları ve "Doğruluk-Dürüstlük ve Cesaret" gibi zıt kavramları, bu kavramların hangi anlamlara muhtevî oldukları ve araştırmanın konusu olan kavram ile irtibâtları incelenecektir. Aynı zamanda kavramın tüm İslâmî ilimler içinde nasıl değerlendirildiğine de yer verilecektir. Bu çalışma yürütülürken bilhassa itibâr edilen filolojik kaynaklar temel alınacaktır.

Çalışmanın can damarını oluşturan ikinci bölümde, *takıyye* kelimesine işaret eden ve kavramın hilâfına gibi görünen âyetler incelenecektir. İlk dönemden itibaren uygulana gelen *takıyye* metodu tespit edilmeye çalışılıp, bu âyetler neticesinde, uygulama ekseninde *takıyye*nin sınırları, sebep ve şartları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Son olarak mezheplerin konuya yaklaşımı değerlendirilecektir. Zira âyeti daha iyi anlama noktasında zikredilen kavramla ilgili tüm bunların bilinmesine ihtiyaç vardır.

Bu aşamada bir tefsir çalışması olması hasebiyle olabildiğince tefsir kaynaklarına müracaat edilecektir. Konu hakkında zikredilmiş olan rivayetleri derli toplu bulabilme imkânı hasebiyle Taberî (ö. 310) ve İbn Kesîr'den istifâde edilecek, dirayet ve yorum çeşitliliği açısından yer yer Râzî‟ye (ö. 606), Mâturîdî'ye (ö. 333), Muhammed Ebu Zehra'ya (ö. 1394) mürâcaat edilecek, konunun fıkhî boyutu aydınlatılmak amacıyla Kurtubî'ye (ö. 671) bakılacak, aynı zamanda konunun Şia nezdinde önemli bir yekûn tutması hasebiyle, Ayyâşî ve Tabatabaî (ö. 1401) gibi Şiî müelliflerin eserleri de incelenecektir. Dil incelikleri açısından Zemahşerî (ö. 538) ve İbn Âşûr‟a (ö. 1973) başvurulacak ve bununla birlikte çalışma sırasında yeri geldikçe tefsir külliyâtının pek çok mühim kaynağından yararlanılacaktır. Bu esnada hem mezheplerin konuya yaklaşımları hem de kelâmî ve fıkhî tartışmalara kısmen yer verilecektir. Ancak, hüküm verme amacı güdülmeden konu bir tefsirci gözüyle ele alınacaktır.

Son bölümde ise, *takıyye*nin sebepleri, şartları ve boyutları bağlamında günümüzde *takıyye* olgusu ele alınacaktır.

Netice itibariyle, tüm bu inceleme ve tespitler çerçevesinde *takıyye* mevzuu hakkında tatmin edici bir sonuca varılması hedeflenmektedir. Halis bir niyet ile başladığımız bu araştırmada bilimsel ilkelerden gerektiği gibi yararlanarak, sadece Kur'ân'ın vaz etmiş olduğu gerçeğin peşinde olduğumuzu belirtmek isteriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

TAKIYYE KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ

I. SEMANTİK ANALİZİ

A. *Takıyye* Kavramı (تقية)

1. Kök Anlamı ve Müştakları

Takıyye «تقية» mastar olup, orijinali Arapça olan bir kelimedir. Arapçada korunmak, sakınmak anlamlarına gelen و ق ي kökünden türemiştir. ت harfi و harfinden bedel yapılmak üzere mazi sigası تقى, muzari sigası ise يتقى şeklinde gelir. تقى ve تقاء şeklinde mastar vezinleri de vardır.[8] Aslı افتعل babında اوتقى dır.[9]

Korumak mânâsındaki vikâye «الوقاية» den veya korunmak anlamındaki ittekâ «اتقى» fiilinden gelen *takıyye* sözlükte, "korunmak" ve "sakınmak" demektir.[10]

Vikâye, "bir nesneyi, kendisine eza ve zarar verecek şeylerden korumak" anlamına gelir. Fiil olarak وقيت الشيء اقيه şeklinde kullanılır.[11] Mastar vezinleri وقاء ve وقاية dır.

فوقاهم الله شر ذلك اليوم "*Allah da onları o günün şerrinden korur*."

âyeti kerîmesinde de bu mana aşikârdır. [12]

İttekâ ise, kelimenin fiil kökü وقى olup, aslı, فعلى veznindeki وقوى dır. "Saygı sebebi ile korkmak, sakınmak, kaçınmak, düzene koymak, Allah'ın azabından korunmak, O'na itaatte bulunmak"[13] demektir.

Görüldüğü üzere *takıyye,* vikâye ve ittikâ kelimeleri ile aynı kökten gelmekte ve bu iki kavramın derununda yer alan korunmak ve sakınmak anlamlarını bünyesinde barındırmaktadır. Fakat kelimenin zaman içinde kazandığı terim-anlam oldukça farklı bir perspektife sahiptir.

---

[8] Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sıhâh tacü'l-luga ve sıhâhi'l-arabiyye,* (thk. Ahmed Abdülgafur Attar), Dârü'l-ilm li'l-melayin, Beyrut 1990, VI, 2526; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dârü'l-ihyai't-türasi'l-arabi, Beyrut 1997/1417, XV, 379; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi Ferra (207/822), *Meani'l-Kur'ân,* Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1983, I, 205.

[9] Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahânî (502/1108), *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, (thk. Safvan Adnan Davudi), Dârü'l-kalem, Dımaşk 2002, 881; Cevherî, *Sıhâh,* 2526.

[10] İbn Manzûr, *a.g.e.,* XV, 377; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b.Yakub b. Muhammed Fîrûzâbâdî (1205/1790), *Tacü'l-arus min cevâhiri'l-kamus,* el-Matbaatü'l-hayriyye, Kahire 1888/1306, X, 396; Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî (606/1209), *et-Tefsirü'l-kebir (Mefatîhü'l-gayb),* Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1990/1411, VIII, 12.

[11] İsfahânî (502/1108), *a.g.e.,* 881; İbn Manzûr, *a.g.e.* XV, 377.

[12] İnsan 76/11; Duhân 44/56; Ra'd 13/34- 37; Tahîm 66/6.

[13] Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui Ma'luf, *el-Müncid fî'l-luga ve'l-a'lam*, Dârü'l-maşrık, Beyrut 2003, 915; Bakara 2/21.

2. Terim Anlamı

Lügat mânâsı itibariyle bir şeyden korkmak, sakınmak, çekinmek ve saklanmak anlamındadır.[14] Kavram ile ilgili çeşitli tanımlamalar söz konusudur; "Açık ve muhtemel tehlikeden korunmak maksadıyla inancın gizlenmesi.[15] Zarardan muhafaza için söz ve fiil ile hakka muhalefet etmek.[16] Birinden veyâhut bir topluluktan mensup olduğu zümrenin malını, canını, inancını korumak maksadıyla çeşitli hal ve hareketler sergilemek.[17] İhtiyat, korku ve gizlenmek mânâsında olup, mecburiyet veya zarar tehdidi karşısında dinin gereklerinden muafiyet için kullanılan bir tabirdir."[18] Dini-siyasî bir tabir olarak ise, muhalif veya düşmanlara karşı, gerçek inanış ve düşüncesini gizleyerek, bir zarar gelmesini önlemek,[19] demektir.

İbn Manzur'un (711-1311) tanımına göre ise *takıyye*, "kalben istemedikleri halde korku ve tedirginlik durumunda, bu tedirginliği taşıdığı kimselerle ittifak kurma niyetinde olanların tutumudur."[20]

Kavram, İslâm ansiklopedisinde takvâ kavramı ile irtibatlandırılarak şöyle izah edilmiştir: "*Takıyye* sözcüğü çoğulu etkıya olan takıyy kelimesinin dişilidir. Takıyy ise sözlükte; takvâ bilinciyle haram işlemekten sakınan, ihtiyatlı davranan kişi demektir. Salih amel işleyerek nefsini her türlü kötülükten koruyan kimseye de takıyy denilmektedir."[21] Bu tanımlama ile itibar edilen temel lügatlerde verilen kök anlam arasında bir benzerlik olsa da, terimleşmiş ve uygulama sahasındaki şeklinin tamamen farklı olduğu ve birinde (takvâ) Allah'dan sakınma söz konusu iken diğerinde kuldan sakınmanın var olduğu unutulmamalı, iki kavram aynı şeye tekabül ediyor izlenimi uyandırılmamalıdır.

---

[14] Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ İbn Fâris (395/1004), *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga,* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun) Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1969. VI, 130; Kemal Atik .[ve öte.], İslâmi Kavramlar, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, Ankara 1997, 667.

[15] İslâmi kavramlar, Komisyon, 667; Abbas Ali Musevi, *Şübühatu havle'ş-şia*, Müessesetü'l-a'lemi li'l-matbuat, Beyrut t.y., 11.

[16] Şeyh Murtaza el-Ensârî (1281/1864), *et-Takıyye*, (trc. Faris Hassun), Dârü'l-hadi, Beyrut 1992, 45.

[17] Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, (yay. İbrahim Derbeder), Der Yayınları, İstanbul 1979, 561.

[18] R. Strothmann, "*Takıyye*", İslâm Ansiklopedisi, (trc. Komisyon), İstanbul 1979, XI, 679.

[19] Abbas Ali Musevi, *a.g.e., 11.*

[20] İbn Mânzur, Lisânül-Arap, XV,379; Selim Özarslan, "*Takıyye* Üzerine Bazı Mülâhazalar", *H. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi,* c. IX, sy. VI, 2003, 117.

[21] İbn manzûr, Lisânül-Arap, XV, 378; Özarslan, *a.g.mk*., 116.

*Takıyye*yi ifa etme noktasında iki anlam ilişiğinden söz etmek mümkündür. İlki, kişinin güvenliğini garanti altına alması olarak da ifâde edilen, salt bireyin ya da toplumun güvenliğini sağlamak amacıyla başvurulup bir hayat prensibi şekline dönüştürülmeyen *takıyyedir*. Bunun meşruiyeti tüm İslâm uleması tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Birincisinden oldukça uzak bir anlam şematiği içinde olan diğer şekli ise *takıyye*yi bir yaşam şekli olarak benimseme anlayışıdır. Bu bahsedilen ikinci uygulama Şia da meşruiyet kazanmış ve "gizlilik doktrini" olarak yaygınlaşmıştır.[22]

Son olarak kelimenin kullanımı noktasında sıkça yapılan bir hataya temas etmek gerekir. Şöyle ki, kelimenin doğru yazımı "*takıyye*" dir. "*Takiye*" biçimi ise yaygın bir yanlıştır.[23]

Zikredilen lügat mânâları aynı anlam örgüsüne sahip bir kavram modeli ortaya koysa da, hem tanımlardaki nüans farkları hem de uygulamadaki fahiş değişiklik, *takıyye* kavramının kompleks bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu anlam kaymasını netleştirmek amacıyla Kur'ân'î kullanımının incelenmesi gerekmektedir.

3. Kur'ân-ı Kerîm'de Kullanımı

Kur'ân'da و ق ي kökünden türemiş pek çok kelime geçmekle birlikte *takıyye* ifâdesi direkt geçmemektir.

إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَاةً *"Ancak onlardan sakınmanız müstesnadır"*[24]

âyetinde bu kökten gelen tukâh ibaresi, söz konusu kavramın Kur'ân'da var olduğuna delil teşkil etmesi ve araştırmanın konusu bakımından son derece önem arz etmektedir.[25] Kaynaklarda belirtildiğine göre, kıraat imamlarından pek çoğu bu kelimeyi "tukâh" şeklinde okurken, bir kısmı ise "*takıyye*" biçimiyle okumuştur.[26] Fakat gerek dil kurallarına uygunluğu, gerekse naklinin sağlamlığı bakımından tercih edilen ve Arapçada yaygın olan "tukâh"

[22] Todd Lawson, *Reason and Inspiration in Islâm; theology, philosophy and mysticism in Muslim thought*, The Institute of Ismaili Studies, London 2005, 46.

[23] Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, 216.

[24] Âl-i İmrân 3/28.

[25] Âl-i İmrân 3/28.

[26] Kıraat imamlarından Ya'kup *takıyye* biçiminde okumuştur. Bkz., Muhammed Fehd Haruf, Muhammed Kerim Racih, *el-Müyesser fî'l-kıraati'l-erbaa aşera***,** Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk 2000, 53.

şeklinde okuyuştur.[27] Ancak lügatlerde bu iki kelimenin «تقاة ile تقية» anlam ve konum itibari ile aynı olduğu belirtilmektedir.[28]

Kur'ân-ı Kerîm'de تُقَاةً kelimesi ile aynı kökten türetilen başka kavramlar da mevcuttur. Bunlar;

فَوَقَاهُمُ اللَّهُ شَرَّ ذَٰلِكَ الْيَوْمِ "*Allah da onları o günün felaketinden korur.*"[29]

âyetinde korumak;

وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ "*Onları Allah'ın elinden kurtaracak kimse de yoktur.*"[30]

âyetinde koruyan, kollayan;

إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا "*Allah fenalıktan korunanlar ve hep güzel davrananlarla beraberdir.*"[31]

âyetinde korunan;

أَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ "*kendisini en şerefli uzvu olan yüzü ile azaptan korumak için çabalayan kimsenin hali…*"[32]

âyetinde ise bir şeye karşı kendini korumak gibi kullanımları vardır.

Aynı kökten gelen takva kelimesi ve takvanın fiil formu,

وَآتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ *"… Allah onların sakınmalarını sağlar."*[33],

هُوَ أَهْلُ التَّقْوَى "*… Sakınılmaya layık olan da O'dur.*"[34],

وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ *"Allah'tan kork denilince…"*[35]

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ "*Ey Peygamber! Allah'tan kork!*"[36]

âyetlerde görüldüğü üzere çeşitli vecihlerde geçmektedir.[37]

---

[27] Râzî, *a.g.e.,* VIII, 12; İbn Manzûr, *a.g.e.,* XV, 378.
[28] Cevherî, *a.g.e.,* VI, 25-27.
[29] İnsan 76/11.
[30] Ra'd 13/34.
[31] Nahl 16/ 128.
[32] Zümer 39/24.
[33] Muhammed 47/17.
[34] Müddesir 74/56.
[35] Bakara 2/206.
[36] Ahzâb 33/1.

Araştırmanın konusu olan kavramın asıl hali üzere Kur'ân'da geçmemesi gerekçesiyle *takıyyeyi* reddedenler de olmuştur. Her ne kadar kavram takıyye vezni ile Kur'ân'da yer almasa da, Kur'ânî literatürde var olduğuna tekabül eden (manen varlığını onaylayan) âyetler, *takıyye*nin Kur'ân'da var olduğuna delil gösterilebilir.[38]

Tüm bu örneklerden yola çıkarak *takıyye*'nin İslâm'da var olduğu, bunun hem Kur'ân'da hem de itibar edilen lügatlerde desteklendiği söylenebilir. Râzî'nin de ifâde ettiği gibi İslâm âlimleri, zor durumda kalan Mü'min'in *takıyyeye* müracaat edip etmeme noktasında muhayyer olduğu sonucunda ittifak etmiştir.[39] Ancak zor durum ile kastedilenin mahiyeti ve *takıyyeyi* ifaya koyulan kişinin uygulama şekli bakımından bir kapalılık olduğu, kavramı tanımlamada yaşanan zorluğun da ana gerekçesinin bu olduğu muhakkaktır.

4. Kavrama Yüklenen Anlamdaki Kapalılık

Yukarıda verilen malumat neticesinde *takıyye* kelimesi için "kişinin zor durumda kaldığında kendini olduğundan farklı göstermesi" şeklinde genel bir anlam düzeneği ortaya çıksa da, kavramın müspet ya da menfi içerikli olup olmadığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Zira bu durum kişisel bir hususiyet arz edip, *takıyye*ye başvuran kişinin zihni yapısının ve psikolojik halinin iyi analiz edilmesini gerektirmektedir.

Bununla birlikte çeşitli İslâm mezheplerinin konuya yaklaşımında da görüleceği üzere[40] *takıyye* mevzuu sorunlu addedilebilen konulardan biri olagelmiştir. Bu sorun kelimenin kullanıldığı yerlerde ne tür bir anlam ifâde ettiği üzerine algılama birlikteliğinin sağlanamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Diğer bir ifâdeyle, *takıyye* denildiği zaman sınırları tamamen belirlenmiş ve tam mânâsıyla tarifi yapılmış bir mefhumun anlaşılmamasından kaynaklanmaktadır.[41] Söz konusu kelime kullanıldığı zaman Şiî mantalitede belli bir mânâ anlaşılırken, Sünnî mantalitede çok

[37] İsfahânî, *a.g.e.*, 881; İbn Manzûr, *a.g.e.,* 378.
[38] Nahl 16/106; Mü'min 40/28; Ayrıntılı bilgi için Bkz. 38. sayfa
[39] Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, VIII, 13.
[40] Ayrıntılı bilgi için Bkz 62. sayfa
[41] Muhammed Fevzi, *Mefhumü't-takıyye fi'l-İslâm***,** Müessesetü'l-vefa, Beyrut 1985, 13.

daha farklı bir mefhum şekillenmektedir. Yani kelimenin mezhepler arası algılanışında da bir kavram kargaşası mevcuttur.[42]

Mesela, söz konusu kelime geçtiği ya da okunduğu zaman bir Sünni'nin Şia ile ilgili olarak zihninde canlanan anlam, zaruri bir durum olmaksızın ölüm korkusu, işkenceye maruz kalma ya da aslî ihtiyaçlarına el konulması gibi işine gelmediği ortamlarda fikirlerini saklamaları, olduklarından farklı görünmeleri gibi bir nevi riyakârlık yapmalarıdır. Şia mensuplarında ise bu kelime ile ilgili olarak çok daha farklı bir anlam kisvesi cereyan eder.[43]

Uygulamada, kimlere ve hangi durumlara karşı işleme konacağı bu problemin diğer bir yüzünü oluşturmaktadır.[44] Yani, farklı mezheplere tabi olan Müslüman tebaanın birbirine karşı *takıyyeye* başvurması söz konusu olabilir mi? Yoksa *takıyye* sadece mü'minlerle küfr ehl-i arasında meşruiyetinden bahsedilebilecek hususi bir kavram mı?

Takıyye konusundaki bu anlam kargaşasının önemli bir gerekçesi olarak, Hicrî 1. asırdan itibaren kitlelerin, içinde bulundukları siyasi ortam ve toplumsal yapıya uygun olarak bu kavramı değerlendirmeleri,[45] dînî bir misyona büründürülmek istense de, asıl itibariyle siyasî bir taktik aracı olmasıdır.

B. Anlamsal Çerçevesi

1. Benzer Anlamlar

a. Takvâ (التقوى)

Takıyye kelimesi ile aynı fiil kökünden «وقى» türeyen takvâ kelimesinin aslı فعلى veznindeki وقوى dır. Kelimenin ت harfi و dan و da ي den bedeldir.[46]

Takvâ kelimesi lügatte, korkmak, sakınmak, kaçınmak, düzene koymak, saygı sebebi ile korkmak, Allah'ın azabından korunmak, O'na itaatte bulunmak gibi mânâlara şamil olmakla birlikte,[47] "Nefsi, kendisinden korkulan şeyden koruma «وقاية » içine almak."

[42] Avni ilhan, "*Takıyye:* Doğuşu ve Gelişmesi", *D. E. Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi,* İzmir 1885, II, 170-172; Mustafa Ekinci, "İmamiyye Şiası'nda Takiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2006, XI, 15, 32.

[43] Ekinci, *a.g.mk*., III, 32.

[44] Detaylı bilgi 2.Bölümde zikredilecektir.

[45] Abdülhâmid İrfan, *Dirâsât fi'l-firak ve'l-'akâidi'l-islâmiyye,* Daru't-terbiye, Bağdat 1977, 113-114.

[46] İbn Manzûr, *a.g.e.*, XV, 387; Cevherî, *a.g.e.,* VI, 2526.

[47] İsfahânî, *a.g.e.*, 881; İbn Manzûr, *a.g.e*., XV, 387; Cevherî, *a.g.e*., VI, 2526; Ma'luf, *a.g.e*., 915; Bakara 2/21; Mâide 5/93.

şeklinde temel bir anlam verilebilir. تقوى sözcüğü dînî literatürde, "Günaha girmeye neden olacak şeylerden nefsi korumak"[48] anlamında kullanılmaktadır. Bu koruma, yasak olan şeyi terk etmeyle olur.[49] Bir başka ifâde ile takvâ, nefsi amel-i sâlih ile azap ve günahtan korumaktır.[50]

Arap dilinde canlı bir varlığın, dışarıdan gelecek tehlikeye karşı kendini korumasını ifâde eden takvâ, Kur'ân terminolojisinde, sadece maddî bir tehlikeden değil, özellikle manevî azaptan ve insanı bu azaba sürükleyecek kötü işlerden korunmak demektir.[51]

Sonuç olarak takvâ, büyük bir kuvvete; Allah'ın gücüne boyun eğerek, azap korkusundan dolayı bütün yasaklardan kendini korumadır. *Takıyye* de, yine belli bir kuvvetin üstünlüğünü kabul ederek ondan gelebilecek zararlardan nefsini korumadır. Zaten aynı kökten türeyen bu iki kelimenin, mânâlarının derinliğinde birleştiği kabul edilmiştir.[52] Ancak fiiliyatta birbirlerinden oldukça farklıdırlar. Birinde kulun Allah'a yaklaşma çabası gözlemlenirken, diğerinde kulun içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak maksadıyla ilâhî gücü inkâr etme durumu söz konusudur.

Bu husus nazarı itibara alınarak şöyle bir değerlendirmeye ulaşılabilir: Doğrunun ortaya çıkması ve dinin üstün tutulması için ölmeyi göze alarak küfür sözlerinden kaçınmak yani takıyyeye müracaat etmemek bir takvâ hareketi olarak yorumlanabilir.[53]

b. Nifâk (نفاق)

Kelimenin menşei hakkında ileri sürülen görüşler şunlardır:

1) Münâfık kelimesi نفق fiil kökünden gelmekte olup, müfâale babında ism-i faildir.[54] نفق asıl anlamı geçmek olan "nefak" kökünden türemiştir. Nefak; işlek yol, yer altında bir ucundan girilip öbür ucundan çıkılan yol demektir. Münâfık yer altındaki gizli yolun bir ucundan girip diğer ucundan çıkan demektir.

[48] Nahl 16/128; A'râf 7/35.
[49] İsfahânî, *a.g.e*., 881.
[50] Zebîdî, *a.g.e*., X, 396.
[51] Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi***,** Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), İstanbul t.y., XIX, 483.
[52] İsfahânî, *a.g.e.,* 881; Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar,* İstanbul 1986, 517.
[53] Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessas (370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân,* Dârülhilâfetilaliyye matbaatü'l-evkafi'l-islâmiyye, 1917, II, 12-13.
[54] İsfahânî, *a.g.e.,* 819; Cevherî, *a.g.e.*, IV, 1560.

2) Arap tavşanın nâfikan «نافقا» denilen yuvasından çıktı anlamında نفق اليربوع denir. Tarla faresinin bir tehlike anında kaçmasını sağlamak üzere yuvası için hazırladığı birden fazla çıkış noktasının birinden girip diğerinden çıkması da bunun gibidir. نفاق kullanımı da buradan gelir ki "şeriata bir kapıdan girip başka bir kapıdan çıkmak" demektir.[55]

نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

"Onlar Allah'ı unutup terk ettiler, Allah da onları terk etti. Şüphesiz ki münâfıklar, hep itaat dışına çıkan fasık kimselerdir. [56]

إِنَّ الْمُنَافِقِينَفِي الدَّرْكِ الأَسْفَلِ مِنَ النَّار

"Münâfıklar hiç şüphe yok ki ateşin en alt tabakasındadırlar." [57]

âyetlerinde de münâfıkların bu vasıflarına işaret vardır. [58]

3) Son bir görüşe göre ise kelime, "rafızî" anlamını[59] taşıyan منافق dan veya "ayrılmak, kararsız olmak" anlamlarını içeren نافق dan alınmıştır.[60]

Terim mânâsı itibariyle nifâk, "bazı sebepler yüzünden İslâm'a girip zâhiren Müslüman görünmek, içten içe inançsızlığını ve inkârını gizlemek"[61] münâfık ise, "Küfrünü gizleyerek, kendini mü'min gösteren veya imanla küfr arasında bocalayan kimse."[62] Başka bir ifâde ile kalben iman etmediği halde dıştan iman etmiş görünen kimsedir.[63]

Kelime içerdiği anlam ve fiiliyata geçirilmesi yönünden *takıyye* kelimesi ile paralellik arz etmekle kalmayıp *takıyyeyi* bir hayat prensibi olarak gören Şia'nın yoğun biçimde eleştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Burada kastedilen eleştiri, bazı cenahlarda gizlilik doktrininin nifâk olarak nitelendirilmesidir.[64] Bu hususa biraz daha açıklık getirecek olursak;

---

[55] Halebî, *a.g.e.,* IV, 238; İbn Manzûr, *a.g.e.,* XIV, 243; Ma'luf, *a.g.e.,* 828.
[56] Tevbe 9/67.
[57] Nisa 4/145.
[58] İsfahânî, 819-820.
[59] Lügavî anlam.
[60] Hamdi İşcan, *Kur'ân'a Göre Münâfıkların Özelikleri,* İstanbul 2003, 17.
[61] Zebîdî, Tâcu'l-arûs, VII, 79.
[62] Hülya Alper, "Münâfık" *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 565.
[63] Cevherî, *a.g.e.,* IV, 1560; Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim Halebi Semin, *Umdetü'l-huffaz fî tefsiri eşrefi'l-elfaz*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1993/1414, IV, 238; Ünal, İslâmi Kavramlar, 541.
[64] Murat Alkan, *İmamiyye Şia'sında Takıyye,* İstanbul 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, 3.

Hem *takıyye* hem de nifâk kelimesini "Kişinin kendisini belirli zaman ve mekânlarda olduğundan farklı göstermesi" anlamı ile nitelendirmek yanlış bir kullanım olmaz. Bu da iki kelime arasında çok kuvvetli bir anlam bağı olduğunu sergilemektedir. Ancak bu kelimeleri İslâm dairesi içinde değerlendirdiğimizde biri müspet, diğeri menfi bir anlam kisvesine bürünmektedir. Bu nüans farkını takvâ kelimesinin *takıyye* kavramının anlaşılması hususundaki değerine binaen "*Takıyye* kavramının irtibatlı olduğu diğer kelimeler" kısmında tekrar ele alıp derinlemesine incelenecektir.

c. Kıtmân (الكتمان)

Takıyye kelimesinin sinonimi[65] veya *takıyye*nin ilk merhalesi olarak gösterilen[66] kıtmân, "bir şeyin üstünü örtmek, açığa vurmamak" anlamlarına gelen كتم kökünden türemiştir. Başka bir ifâde ile sır saklamak, sırrı ifşa etmemek demektir.[67]

Uygulama sahası itibariyle aralarında farklılık söz konusudur. *Takıyye*de kişinin içinde bulunduğu ortam neticesinde dini inanç ve amel noktasında olduğundan farklı hareket etmesinden bahsedilirken, kıtmân ile politik inançların ve davranışların saklanması veya başka bir şekilde takdim edilmesi durumu ortaya çıkmaktadır.[68] Gelişi güzel ifâ edilen *takıyye*nin uygulayana ve çevresindekilere zararından bahsedilebileceği gibi kıtmân tarzında bir yaklaşımın insan hürriyeti ve devletin nizamı ve selameti açısından tehlike arz etmesi de muhakkaktır.[69] Kısaca kıtmân için, takıyyenin siyasi hüviyete bürünmüş şeklidir denilebilir.

d. Müdârâ (المدارى)

Arap dilinde "kandırmak, aldatmak, oyuna getirmek" anlamındaki درى kökünden türeyen müdârâ kelimesi[70] "hoşgörülü olma, insanlarla iyi geçinme" mânâsına gelir.

Terim olarak, bir kimsenin şerrinden korktuğu birine karşı kerhen güler yüz göstermesi, aşırıya kaçmadan iltifat etmesi, insanlarla iyi geçinmeye çalışması,[71] taşkın

[65] Todd Lawson, *Reason and inspiration in İslâm*, 46; James Winston Morris, "*Taqiyah*" md. Encyclopedia of religion, (ed. Lindsay Jones), USA 2005, XIII, 8999.

[66] M. Fevzi, *Mefhumu't-takıyye*, 59.

[67] İsfahânî, *a.g.e.,* 702; Halebî, *a.g.e.,* III, 441-442; Şerif b. Edvel b. İdris, *Kitmanü's-sırri ve ifşauhu fi'l-fıkhi'l-islâmî,* Dârü'n-nefâis, Amman 1997, 15.

[68] İsfahânî, *a.g.e.,* 702; Halebî, *a.g.e.,* III, 441-442; http://www.milliyet.com.tr/2007/04/12/yazar/pulur.html.

[69] İdris, a.g.e.,7.

[70] Cevherî, *a.g.e.,* VI, 2335.

hareketleriyle huzursuzluğa yol açmasından endişe edilen veya aşırı alıngan olan kişilere karşı nazik davranarak kötülüğünü önlemeyi yahut gönlünü almayı amaçlayan davranışları ifâde eder.[72]

Kaynaklarda müdârânın bir zararın önlenmesi veya bir hayrın gerçekleşmesi gibi Allah rızasına uygun amaçlara yönelik sergilenen bir davranış olduğuna dikkat çekilmiştir.

İbn Hacer'in (852/1449) tanımına göre müdârâ, bilgisiz kişiyi eğitmek, günahkârı kötülükten vazgeçirmek gibi faaliyetlerde bulunurken muhâtaba esnek, töleranslı ve yumuşak davranmaktır.[73]

Muhaddis Ebu Mansur Deylemi'nin (558/1163) naklettiği bir rivâyete göre Hz. Peygamber, "Bana namaz kılmam emredildiği gibi insanlara /müşriklere müdârâ etmem de emredildi." buyurmuştur. Ebû Bekr el-Beyhakî'nin (458/1066) naklettiği bir rivâyete göre de Hz. Peygamber müşriklere karşı müdârâ'nın sadaka olduğunu bildirmiştir. [74] Bu nakillerin sıhhati tartışmaya açık olsa da, Kur'ân'da inanmayan kavmi tevhid dinine çağıran peygamberlere onlara güzel bir dille hitap etmeleri, yumuşak davranmaları söylenmiştir: *"Sen insanları Allah yoluna hikmetle, güzel ve makul öğütlerle, davet et, gerektiği zaman da onlarla en güzel tarzda mücadele et."*[75] Müdârâ'nın genel tanımına baktığımızda bunun da bir nevî müdârâ kapsamına dâhil olduğunu söylenebilir.

Tasavvuf literatüründe ise ahlâk terbiyesi bakımından büyük değer verilen müdârâ konusu genellikle uhuvvet, sohbet, sabır, ülfet gibi kavramlar çerçevesinde ele alınarak insanlara karşı güler yüzlü, tatlı dilli ve hoşgörülü olmanın, onlardan gelebilecek sıkıntılara katlanmanın, önemi üzerinde durulmuştur.[76]

Tüm bu tanımlamalar ve nakiller müdârâ ile *takıyye* arasında bazı yönlerden benzerlik olduğunu ortaya koymaktadır. *Takıyye*de kişinin zor durumda inancının aksine beyanda bulunması ifâde edilirken; müdârâda inancının hilafına beyanatta bulunmasını talep eden güruha iyi davranması ve bazı şeyleri alttan alması söz konusu edilmektedir.

---

[71] Mustafa Çağrıcı, "Müdârâ", *DİA,* İstanbul 2006, XXXI, 460; Mustafa Öztürk, "İslâm Düşünce Tarihinde Takıyye' nin Hikâyesi"*, Nida* 2010, s. 143, 18.

[72] İbn Manzûr, *a.g.e.,* IV, 342-343; Zebîdî, *a.g.e.,* X, 126.

[73] İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, Beyrut 1993, XXII, 150.

[74] İbn Ebi'd-Dünyâ, *Müdârâtü'n-nas*, (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Beyrut 1999, 23-25; Ebu Bekr el-Beyhaki, *Şuabü'l-imân*, Beyrut 1990, VI, 343-344.

[75] Nahl 16/125.

[76] Çağrıcı, *a.g.md., DİA*, XXXI, 461.

e. Müdâhene (المداهنة)

Çıkar sağlama veya hoş görünme amacına yönelik söz ve davranıştır.[77]

Sözlüklerde "yumuşaklık, uyumluluk; yapmacık tavır, olduğundan farklı görünme" gibi mânâlara gelen müdâhenenin "yağ" anlamındaki دهن den türediği ve yağın nesneleri yumuşatması gibi bazı söz ve davranışların insanları yumuşattığı belirtilmektedir. Türkçedeki karşılığı "yağcılık" olan müdâhene, "Dostça görünüp tatlı, yumuşak dille ikna etme ya da kandırma."; "Yumuşak, nazik bir şekilde veya yaltaklanarak ya da yağcılık ederek muamele etme ve ciddiyeti terk etme."[78]; "Basit menfaatler elde etmek gibi gayri ahlâki sebeplerle insanların birbirine yaranması" gibi mânâlara gelen ve ikiyüzlülüğü ifâde eden bir terimdir.[79] Şu âyeti kerîmede bu mânâ müşahede edilmektedir;

وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ "*İsterler ki sen ödün veresin. O zaman kendileri de yumuşasın*."[80]

ea. Müdâhene ile Müdârâ ilişkisi

Kelimeler incelendiğinde aralarında ciddi bir nüans farkı olduğu, müsâvi kelimeler olmadıkları ortaya çıksa da; müdârânın aslında çıkar sağlama ve mevki kazanma gibi sebeplerle insanlara hoş görünmek anlamındaki müdâheneden hiçbir farkı bulunmadığını ileri sürenler olmuştur. Ancak, kaynaklarda müdâhene ile müdârâ kavramları arasındaki farklılığa dikkat çekilerek müdâhenenin, "bir kimsenin veya zümrenin şerrinden korunmak için dinî ilkelere ters düşmeden ona karşı hoşgörülü davranma" anlamına gelen müdâradan farklı olduğu, müdârâ'nın meşru müdâhene'nin haram kılındığı belirtilmektedir.[81] İbn Hacer de ikisinin taban tabana zıt olduğunu, birisinin ulvi bir amaç taşırken diğerinde hiçbir ulvî amacın olmadığını belirtmiştir.[82]

Müdârâ'nın, *takıyye* kelimesiyle anlam ilişkisi olan nifâk ile aynı periyodda ele alınabilecek bir kavram olduğu aşikârdır. Zira her iki kavramda da kişinin çıkar sağlamak için olduğundan farklı görünmesi söz konusudur ve her iki kavram münâfıkların vasıfları olarak zikredilmektedir. Müdâhene ise *takıyye* ile aynı düzlemde ele alınabilecek bir kavram olmakla

[77] Mustafa Çağrıcı, "Müdâhene" *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 460.
[78] İsfahânî, *a.g.e.,* 320-321; İbn Manzûr, *a.g.e.,* IV, 433-434.
[79] Zebîdî, *a.g.e.,* IX, 305; Cevherî, *a.g.e.,* V, 2116.
[80] Kalem 68/9.
[81] Çağrıcı, *a.g.md., DİA,* 460.
[82] İbn Hacer, *a.g.e.,* XXII, 150.

birlikte, her ikisinin aynı şeyi anlatmadığı gözlemlenmektedir. Zira *takıyye*de zor durumda kalan kişinin kendisini olduğundan farklı göstermesi, müdâhenede ise kişinin kendisiyle aynı inanca sahip olmayan ferde karşı bir tavır takınmaması ve güler yüzlü olması söz konusudur. Bu kavramda inancın gizlenmesine yönelik bir oluşumdan bahsedilmez. Görüldüğü üzere bu dört kavram arasında kompleks bir anlam ilişkisi söz konusudur.

f. Tevelli (التولي)

التوالي - الولاء- ولي, iki ya da daha fazla şeyin, aralarında kendilerinden olmayan hiçbir şeyin bulunmayacağı şekilde husûle gelmesi. Müsteâr olarak, "mekân" bakımından, "hısımlık" bakımından, "din" bakımından, "sadâkat, dostluk, nusret, yardım ve inanç" bakımından yakınlıkla ilgili kullanılır.[83] الولاية nusret anlamına geldiği gibi, bir işi deruhte etmek, üstlenmek anlamı da vardır.[84]

بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ "*… İşte bunlar birbirlerinin yardımcılarıdır."*[85]

âyeti kerîmesinde de kelimenin yardım mânâsını içerdiğini görmekteyiz.[86]

Dilimize "dost edinmek" şeklinde aktarılmaya çalışılan و ل ي esasında bu anlamdan farklı olup iki varlık arasında üçüncü bir varlığın giremeyeceği bir ilişkiyi ifâde etmektedir. *Takıyye* mevzuu ile direkt alakalı olan kısım da "dost edinme" dir. Âyetlerde temas edilen, *"Aynı inancı paylaşmadığın kimseleri dost edinme!"* hususu dikkat çekicidir. Kur'ân-ı Kerîm'de görmekteyiz ki, Yüce Allah pek çok âyette müminler ile kâfirler arasında bir ولاية olmasını reddedip şöyle buyurmuştur;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَتَّخِذُواْ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاء

" Ey iman edenler! Yahudiler ile Hıristiyanları dost edinmeyin…"

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ

"Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin…" [87]

---

[83] İsfahânî, *a.g.e.,* 885; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Fîrûzâbâdî (817/1415), *Besairu zevi't-temyiz fî' letaifi'l-Kitâbi'l-Aziz,* (thk. Abdülalim et-Tahavi), Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut t.y., V, 281; Halebî, *a.g.e.,* IV, 393; Ma'luf, *a.g.e.,* 918.

[84] İsfahânî, *a.g.e.* 586; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.,* V, 281.

[85] Enfâl 8/72.

[86] İbn Manzûr, *a.g.e.,* XV, 301.

gibi bu ve benzeri âyetler kulu inkâr noktasında temkinli olmaya, kim olursa olsun şayet iman etmiyorsa ondan uzak durmaya çağırmaktadır.[88] İlk etapta âyetler, *takıyye*'nin meşruiyetine delalet eden âyetlerle çelişki arz ediyormuş izlenimi verse de, dikkatli ve hassas bir inceleme neticesinde âyetlerin bağlamlarının farklı olduğu görülecektir. Zira kişinin ölüm korkusu gibi geçerli bir gerekçe ile *takıyye* ruhsatını kullanmaya hakkı vardır. Ancak herhangi bir gerekçe yok ise onları referans edinmemesi ve onlarla kuracağı ilişkide temkinli olması gerektiği vurgulanmaktadır.

g. Yalan (كذب)

Söz ve fiillerle ilgili olarak kullanılır. Dil ile bir şeyin aksine konuşmak كذب ile ifâde edildiği gibi, doğru olduğu bilinen bir şeyi kalben yalan saymakta كذب dir.[89] Fiilde kizbin örneğini Kur'ân münâfıklar üzerinden dillendirmiştir.

وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ "*Allah şehâdet ediyor ki doğrusu münâfıklar kat'iyyen yalancıdırlar."*[90]

Onların yalanları sözlerinde değil, inançlarındadır. Çünkü sözlerinde çoğu zaman doğruyu söylerler. Nifâklarının alâmeti budur. Münâfıklar her defasında yalancılıkla tavsif edilmiş ve bununla inkârları gözetilmiştir.[91]

Resulullah, yalanı yasaklayıp zemmetmiş, doğruluğu ise emredip övmüştür. "Doğruluktan ayrılmayın; zira doğruluk iyiliğe, iyilik ise cennete götürür. İnsan doğrulukta ve doğruyu anmakta sebat ederse, Allah indinde sıddık olarak yazılır. Yalandan kaçının; zira yalan kötülüğe, kötülük ise cehenneme götürür. İnsan yalan söylemekte, yalancılıkta ısrar eder, yalanı anmakta diretirse, Allah indinde yalancı olarak yazılır."[92] Kur'ân yalanın her türüne savaş açmış olup, insanı dâima doğruluğa ve doğruyu söylemeye çağırır.[93]

---

[87] Mâide 5/51; Tevbe 9/23, A'râf 7/3; Enfâl 8/72; Mümtehine 60/1; Mâide 5/80-81; İsfahânî, *a.g.e.,* 885.

[88] A'râf 7/3; Enfâl 8/72; Mümtehine 60/1; Mâide 5/80-81.

[89] İbn Manzûr, *a.g.e.,* XII, 52; Necm 53/11.

[90] Münâfıkûn 63/1

[91] Halebî, *a.g.e.,* IIV, 447; Remzi Kaya, *Kur'ân'da Dostluk İlişkileri***,** Ay Işığı Kitapları, İstanbul 2000, 133; Bakara 2/10.

[92] İhsan İlahi Zahir, *Şia'nın* Kur'ân *İmamet ve Takıyye Anlayışı,* (trc. Hasan Onat-Sabri Hizmetli), Afşaroğlu Matbaası, Ankara 1984, 143.

[93] Furkan 25/72; Nahl 16/116; Hac 22/30; Mücâdele 58/14.

Âyet ve hadisler yalanın bir Müslüman'a yakışmayan ve zemmedilen bir davranış türü olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz ki, böyle bir davranış, meselenin ahlâkî boyutu üzerinde düşünmeyi gerekli kılmaktadır: Acaba herhangi bir şahıs bir nedenle düşüncesini veya inancını gizlerse veya olduğundan farklı bir biçimde dile getirirse, tüm dinlerin günah olduğunda müttefik oldukları "yalan" suçunu işlemiş olmaz mı? *Takıyye* yapmak ile yalan söylemek hangi şartlarda ve hangi koşullarda birbirinden ayırt edilebilir veya böyle bir şey mümkün değil midir? *Takıyye* yapmak ile yalan söylemek arasında sıkı bir ilişki olduğu aşikârdır. *Takıyye*yi bir yaşam biçimi haline getiren Şia'nın da karşılaştığı en büyük ithamlardan biri budur. İkinci ve üçüncü bölümlerde, *takıyyenin* şartları, kısımları, hangi şart ve durumlarda başvurulabilecek bir ruhsat olduğu konuları ele alınacaktır. Bu hususlar aydınlığa kavuştuğunda *takıyye* ile yalan arasında herhangi bir bağlantı olup-olmadığı, *takıyyenin* hangi boyutunun yalan ile eş değer olduğu sorunsalı netleşecektir.

2. Zıt Anlamlılar

a. Doğruluk-Dürüstlük (صدق)

صدق kelimesi ilk etapta söz ile ilgili kullanılır. Sözde de, söz türlerinden haber cümlesinden başkasıyla kullanılmaz. Nîtekim şu âyette örnek bir kullanım vardır;

وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللّهِ حَدِيثاً *"Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?"*[94]

الصدق hem içte gizli tutulan, örtülü sözün hem de haber verilen sözün bir biriyle mutabık olmasıdır. Bu şartlardan herhangi birinin çiğnenmesi halinde bu tam bir صدق olmaz. Bazen صدق sözcüğü ile nitelenirken, bazen كذب sözcüğü ile nitelenir. Bir kâfirin içinde herhangi bir inanç taşımadan "Muhammed Allah'ın Resuludür" demesi buna örnek teşkil eder. Haber verilen hususun doğruluğu sebebiyle buna صدق denilebilir, ancak sözlerinin içinde gizli tuttuğu şey ile örtüşmemesi neticesinde buna كذب denilir.[95]

Bir görüşe göre salt صدق sözcüğü "asla yalan söylemeyen kişilerle" ilgili kullanılır. Diğer bir görüşe göre "doğru ya da doğrulukla söz söylemeyi alışkanlık haline getirmiş olduğundan dolayı kolay kolay yalan sadır olmayan kişilerle" ilgili kullanılır. Bir başka

[94]Nisa 4/87; İsfahânî, *a.g.e.,* 478.
[95]Münâfikun 63/1; İsfahânî, *a.g.e.,* 478-479; İbn Manzûr, *a.g.e.,* VII, 307; Halebî, *a.g.e.,* II, 377.

görüşe göre ise, "sözünde, inancında sadık olan, sıdk özelliğini taşıyan ve fiiliyle bu sıdkının hakiki, doğru olduğunu gösteren, ispat eden kişilerle" ilgili kullanılır.[96]

Sözde doğruluk, başağın kökü üzerinde doğru durması gibi, dilin de söylediği sözde öyle doğru olmasıdır. Eylemlerde doğruluk, işlerin, Allah'ın emir ve yasakları üzerinde durmasıdır. Hallerde doğruluk, kalp ve beden eylemlerinin, ihlâs açısından bir olmasıdır.[97]

Kur'ân'da doğruluğa sıkça temas edilmiş ve doğru olmaya çağrılmıştır.[98] Gerek sıdk kelimesinin lügat mânâsı olsun gerekse Kur'ân'ın bu kavramı kullanış şekli olsun, kavram söz ve fiilî davranışların aynı anda doğru olması gerektiği anlamına şamildir. Ancak *takıyye* kavramında söz ile fiil uyumundan söz edilemez. Bilakis ikisi arasında tam bir tezatlığın var olması gerekiyor ki *takıyye*nin varlığından bahsedilebilsin. Peki, bu durumda *takıyye* yapan kişinin durumu doğruluk bakımından nasıl değerlendirilecek? Kur'ân'ın doğru Müslüman nitelemesi içine dâhil olabilecek mi? Yoksa kizb konusunda da temas edildiği gibi yapmış olduğu bu eylemi (konuşma eylemi) yalan olarak mı değerlendirilecek?

b. Cehalet (جهل)

Cehl kelimesi sözlüklerde üç farklı şekilde anlamlandırılmıştır:[99]

İlki, nefsin ve aklın bilgi ve görgüden yoksun olmasıdır ki, temel anlamı budur.[100] Bir diğeri, bir şeyin gerçekte olduğundan farklı olduğuna inanmaktır. Son olarak ise, hakkında taşınan inanç sahih, doğru da olsa veyâhut fasid, bozuk da olsa, bir şeyi yapılması gerekenden farklı bir şekilde yapmaktır. Namazı kasten terk eden kimseler buna örnek gösterilebilir.[101] Şu âyet bu mânâyı örneklendirmektedir;

قالوا اتتخذنا هزوا قال احوذ بالله ان اكون من الجاهلين

"Bizimle alay mı ediyorsun? dediler. Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım"[102]

[96] İsfahânî, *a.g.e,*. 479; Halebî, *a.g.e.,* II, 377.
[97] S. Ateş, Kur'ân Ansiklopedisi, XIX, 31.
[98] Fatiha 1-7; Tevbe 9/119; En'âm 6/153; Hûd 11/112
[99] Ma'luf, *a.g.e.,* 108; İsfahânî, *a.g.e.,* 209.
[100] İbn Manzûr, *a.g.e.,* II, 402; Nasıl 'علم' 'e nizama, düzene uygun fiillerde bulunmayı gerektiren bir anlam yüklendiyse, aynı şekilde kelamcılardan bazısı da 'جهل' e nizamın, düzenin dışında, ona uygun olmayan fiillerde bulunmayı gerektiren bir anlam yüklemiştir.
[101] İsfahânî, *a.g.e.,* 209; Halebî, *a.g.e.,* I, 407-408; Zebîdî, *a.g.e.,* VII, 268.
[102] Bakara 2/67.

dedi. جهل kelimesinden türetilen المجهل ise, "Kişinin kendi aleyhine olan bir doktrin (inanç) üzerine olmasıdır."[103]

İlim ve hikmetin önemine binaen nazil olan âyetlerden yola çıkarak cehaletin insan için en başta gelen kusur ve tehlikelerden biri olduğu anlaşılır. [104]

Hz. Peygamber'in hem sözlerinde hem de icraatında cehalete karşı başlattığı mücadeleyi gözlemlemek mümkündür. Nitekim hicretten hemen sonra, ilki Mescid-i Nebevî'nin bitişiğindeki suffe olmak üzere Medine'nin çeşitli mahallelerinde mektepler açılmış, pek çok mescid aynı zamanda ilim merkezleri olarak kullanılmıştır. Yine Bedir savaşında elde edilen esirlere uygulanan muamele, okuma yazma bilen müşrik askerlerden her birinin on Müslüman'a okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakılması, bu çetin mücadelenin göstergesidir.

3. Kelimenin İlişkili Olduğu Diğer Kelimeler

a. İslâm, İman ve İhsan

İslâm, "iç ve dış afetlerden, belalardan uzak olmak,"[105] "iki taraftan her birinin diğerinden gelecek herhangi bir acıdan salim olması," "Peygamber'in getirdiğini kabul etmek ve ona itaat etmek,"[106] "boyun bükerek teslim olmak" demektir.[107]

İslâm bir dindir, ilk peygamberden âhir zaman nebisine kadar ilâhî tebliğ mahsulü olan ve adına "din" denilen müessesede muhteva hep aynıdır ve adı "İslâm" dır. [108]

İman sözcüğü ise temelde, "nefsin itminana kavuşması ve korkunun ortadan kalkması" anlamına gelir. ايمان kelimesi emn ve eman kökünden türetilmiş bir mastardır. Kur'ân'da hem isim hem de fiil olarak yer almaktadır. İman kelimesinin tasdik anlamına geldiği hususunda bir ittifak olmakla beraber, emin olmak, emniyet altına girmek, korkmamak ve güvenmek

[103] Halebî, *a.g.e.,* I, 408.
[104] Bakara 2/31-33, 151, 251; Nisâ 4/113.
[105] İbn Manzûr, *a.g.e.,* VI, 342.
[106] İsfahânî, *a.g.e.,* 421-423; İbn Manzûr, *a.g.e.,* VI, 95.
[107] Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *İman ve İslâm*, (nşr. Hüseyin Hilmi Işık), Işık Kitabevi, İstanbul t.y., 16.
[108] Osman Nuri Topbaş, *Kur'ân ve Sünnet İkliminde İslâm İman İbadet*, Erkam Yayınları, İstanbul 2000, 13.

anlamlarına geldiği de belirtilmektedir.[109] Yine bu kelime küfrün karşıtı olarak da kullanılmaktadır.[110]

İhsan «حسن», mutluluk veren, istenip arzulanan her şeydir. "Sahip olunan nimetlerden ihsanda bulunmak", "yapılacak işi güzel bir biçimde «en iyi» yapmak,"[111] "istikamet ve dosdoğru yol" anlamlarına gelir. Bu da Cibril hadisinde açıklanan, "Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek," demektir.[112]

İslâm ile iman arasındaki diyalektiği Izutsu'nun yorumu ile verelim: "İslâm iradeyi terk, inkiyad ve teslim olma demektir. Kişinin Rabbine teslim olduğu ve emrine itaât ettiği her eylem İslâm'dır. İman ise İslâm'ın yalnızca temel öğelerinden biridir."[113]

Hz. Muhammed ile Melek Cebrail arasında vuku bulan ve günümüze kadar aktarılan maruf bir hadis ile bu üç kavram arasındaki ilişkiyi şu şekilde ortaya koyabiliriz: İslâm imanı, ihsan ise her iki kavramı kapsamı altına almaktadır.[114] İbn Manzûr da bununla ilgili; "İhsan, sahih iman ve İslâm'ın şartlarındandır," demektedir.[115]

Takıyye kelimesi "İman" ve "İslâm" kelimeleri ile mânâları itibariyle irtibatlıdır. Gerek İslâm'da gerekse imanda Allah'ın gücüne boyun eğme söz konusudur. Takvâ da kurtuluş mânâsına gelen ittikadandır. Bundan dolayı *takıyye*de muayyen bir kuvvete karşı nefsi koruma esastır. Bu da korku ile irtibatlıdır.[116] Ancak *takıyye*deki muayyen kuvvet, Allah haricindeki herhangi bir dış baskıdır. Bu da İslâm-İman ve *takıyye* kelimeleri arasındaki irtibatı daha farklı bir boyuta sürüklemektedir. *Takıyye*ye başvuran kişiyi, "içi iman ile dolu olan ancak harici kuvvetten korkusu sebebiyle davranışları ve söylemleri İslâm üzere olmayan birey" şeklinde tanımlamak mümkün olabilir. İhsan ile *takıyye* kelimesi arasındaki irtibat ise çok daha serttir. İhsan Mü'min'in ulaşabileceği en güzel zirve olarak yorumlanabilir. *Takıyye* ise verilen bir ruhsattır ve Peygamber (a.s.) Yasîr'in yaptığı *takıyye*yi onaylasa da *takıyyeye*

[109] İslâmi kavramlar, Komisyon, 376; İbn Manzûr, *a.g.e.,* I, 223-224; Murat Sülün, *Kur'ân'ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi,* Ekin Yayınları, İstanbul 2000, 78-79; Bağdâdî, *İman ve İslâm*, 16.

[110] Hayreddin Karaman, *Laik Düzende Dini Yaşamak,* İz Yayıncılık, İstanbul 2002, III, 14.

[111] İsfahânî, *a.g.e.,* 230-231.

[112] İbn Manzûr, *a.g.e.,* III, 179.

[113] Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (çev. Selahaddin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul 1984, 80.

[114] İzutsu, *a.g.e.,* 76-78.

[115] İbn Manzûr, *a.g.e.,* III, 179.

[116] İlhan, "*Takıyye:* Doğuşu ve Gelişmesi", 159.

başvurmayan anne ve babası için söylediklerini dikkate aldığımızda, ihsan ile *takıyye* arasında çok da müspet olmayan bir alaka olduğu söylenebilir.

b. İlim ve Hikmet (الحكمة)

Hikmet; حكم fiili temelde "ıslah etmek, düzeltmek maksadıyla menetmek, engellemek" anlamına gelir. الحكمة ilim ve amel ile hakka isâbet etme, ulaşmadır. Bu itibarla hikmet Allah'tan olduğunda, "eşyanın bilgisine sahip olmak ve onları en muhkem bir biçimde var etmek, yaratmak" anlamında, insandan olduğunda ise, "mevcudâtın, varlıkların bilgisine sahip olmak ve hayır fiilde bulunmak" anlamındadır.[117]

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ *"Lokman'a hikmet verdik."*[118]

âyeti kerîmesinde Lokman'a verildiği söylenen hikmet de bu nev'î dendir.

Hikmet açısından, ilim ve amel arasında yakın bir ilişki vardır. Nitekim hikmetin bazı tanımlarında bu ilişkiye dikkat çekilir: "Hikmet, bâtılı yapmaktan alıkoyan bir bilgi türüdür, insan nefsinin ilim ve amel düzleminde kendisi için mümkün kemale yönelişidir ve sahibini uygunsuz davranışlardan alıkoyar."[119]

İlim, bir şeyi gerçeğe uygun şekilde idrak etmektir.[120] Kur'ân pek çok âyette ilme atıfta bulunmuştur.[121] Ayrıca peygamberleri överken ve onların üstünlüklerini belirtirken üstünlük ve övgü sebebi olarak onlara ilim ve hikmet verildiğini belirtmektedir.[122]

Peki, *takıyye*, kulun rızaî ilâhîye uygun hareket etmesi anlamına gelen hikmete uygun mudur? Hikmette batıla yönelmeme ve hakka muhalefet etmeme zorunlu öğelerden olması hasebiyle *takıyyenin* direkt hikmet ile eşdeğer olduğunun söylenmesi çok zordur. Ancak şu da söylenebilir ki, kul zaruret altında kendisinden iman noktasında İslâm'ın onaylamadığı şeyleri söylemesi istendiğinde, «*takıyye* ruhsatından haberdar olmakla beraber» Allah'a olan inancında zerre miktarı sapma olmaması kaydı ile sadece kendisinden istenilen şeyi söylemesi hikmete aykırı değildir.

---

[117] İsfahânî, *a.g.e.,* 248-249.
[118] Lokman 31/12.
[119] Akyüz, *Kur'ânda Siyasi Kavramlar*, 423.
[120] İsfahânî, *a.g.e.,* 580.
[121] İsrâ 17/61; Kehf 18750; Tâhâ 20/116; Bakara 2/31-33; En'âm 6/97; Fussilet 41/3; Ankebut 29/43; A'râf 7/32; Tevbe 9/11; Yunus 10/5.
[122] Mâide 5/110; Nisâ 4/113; Enbiyâ 21/74-79-80; Yusuf 12/22-68; Neml 27/15; Kasas 28/14.

c. Nifâk

Nifâk kavramı bir önceki bölümde ele alınıp kelimenin anlam şematiği incelenmişti. Yapılan inceleme neticesinde kavramın *takıyye* kavramı ile aynı anlam düzeneğine sahip olduğu hükmüne varılmıştı. Her iki kavramda da kişinin kendini olduğundan farklı göstermesi, inancı, söylemleri ve davranışlarının örtüşmemesi problematiği söz konusudur. Bu tutumlardan biri İslâm'ın onayından geçip meşruîyeti kabul edilirken, diğeri kulun başvuracağı en çirkin ve asla affedilemeyecek günahlar listesinde yer almaktadır.

Kur'ân terminolojisinde münâfık kelimesi iki farklı tipteki insan için kullanılır. İlki halis münâfıklar olup bunlar, *"aslında inanmadıkları halde Allah'a ve âhiret gününe iman ettik"* derler.[123] İkincisi zihin karışıklığı, ruh bozukluğu veya irâde zayıflığı yüzünden imanla küfür arasında gidip gelen, şüphe içinde bocalayan[124] imandan çok küfre yakın olan[125] çifte şahsiyetli insanlardır.[126] Halis münâfıklar müminlerle karşılaştıklarında inandıklarını belirtirler, ancak asıl taraftarlarıyla baş başa kaldıkları zaman müminlerle alay ettiklerini söylerler.[127] Diğerleri ise hak dine olan bağlılıkları dünyevi menfaatlerine göre değişiklik gösterenlerdir.[128]

Allah münâfıkları yalanları sebebiyle zemmederek şöyle buyurmuştur: "Münâfıklar sana geldiklerinde, «*Biz, senin Allah'ın Resulü olduğuna şahitlik ederiz.»* derler. Allah da senin Kendisinin elçisi olduğunu elbet bilir. Bununla beraber, «*Allah, onların bunu söylerken yalan söylediklerine, samimi olmadıklarına şahitlik eder.»*[129] Onları şu şekilde resmeder; "Bunlar iman edenlerle karşılaştıkları vakit *«Biz de müminiz.» derler."* Fakat şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında: *«Emin olun biz sizinle beraberiz, biz onlarla alay ediyoruz.» derler."*[130] Bu ikiyüzlülüklerinin bedelini ise şöyle tasvir eder: *"Şu kesindir ki münâfıklar cehennemin en alt katındadırlar. Onları oradan kurtaracak bir yardımcı da bulamazsın."*[131]

---

[123] Bakara 2/8; Ma'luf, *a.g.e.,* 828.
[124] Nisâ 4/137; Tevbe 9/44-45
[125] Âl-i İmrân 3/167
[126] Alper, "Münâfık", *DİA*, 565.
[127] Bakara 2/14
[128] Hac 22/11; Alper, *a.g.md.,* 565.
[129] Münâfıkûn 63/1.
[130] Bakara 2/14.
[131] Nisâ 4/145.

Kur'ân'da münâfıkların vasıfları arasında şu hususlar sıralanmaktadır: Savaştan endişe ettikleri,[132] cimri, yalancı ve kibirli oldukları,[133] gösterişe önem verdikleri, maddi menfaat için namaz kıldıkları gerçekte ise dua ve ibadet hayatında isteksiz davrandıkları,[134] ekini ve nesli bozmaya uğraştıkları,[135] kötülüğü yaygınlaştırıp iyiliğe engel olmaya çalıştıkları,[136] müminlere karşı kin besledikleri,[137] günah, düşmanlık ve Hz. Peygamber'e isyan konusunda gizli faaliyetler yürüttükleri.[138] Hadislerde münâfıklık alâmetleri ise şöyledir: "Yalan söylemek, sözünde durmamak ve emanete hıyanet etmek."[139]

Görüldüğü üzere münâfık, inançsız bir birey olmanın yanında bencil, çıkarcı, menfaati üzere Müslümanlara yanaşan, fazlaca yalana meyli olan, ahlâkî değerlerden bihaber olan ve yeryüzünde fesat çıkarmaya elverişli insan tipolojisidir. *Takıyye*ye başvuran bireyin ise bu vasıflardan arî olması onun temel özelliğidir. Müslüman olduğunu dillendirmesine rağmen İslâmî değerlerden bihaber olan Müslüman değil, dini gerekleriyle yaşama çabası içinde olan gerçek Müslüman'dır. Yalana başvurmayan, adaleti gözeten, insanlarla çıkar ilişkisi gütmeyen, sadece Allah rızası için ahlâkî ve inancına ait değerlere sahip olan Müslüman'dır. Karikatürize edilen bu şahıs ile nifâk alametleri verilen münâfık arasında hiçbir benzerlik söz konusu değildir. Bu sebeple elbette ki nifâka başvuran birey ile *takıyye*ye başvuran şahıs aynı bağlamda düşünülmeyecek ve bu ikisine aynı hükümler uygulanmayacaktır.

Temel işlevleri bakımından aynı olmadıklarını beyan etsek de ulemadan bir kısmı tarafından *takıyye* yapmak çirkin bulunmuş, nifâk belirtisi olarak değerlendirilmiştir. Bu düşünceyi savunanlar, kalp ile inanılmayan şeyin dil ile söylenmesi yalancılık ve nifâkçılıktır demişlerdir. Bazı kaynaklarda *takıyye*nin nifâk ve yalandan ayrıldığı noktalara dikkat çekilirken, belki de bu inancın sebep olacağı kitlesel problemler düşünülmektedir.[140]

[132] Tevbe 9/56-67.
[133] Tevbe 9/57.
[134] Nisâ 4/142.
[135] Bakara 2/205.
[136] Tevbe 9/67.
[137] Âl-i İmrân 3/119.
[138] Nisâ 4/108.
[139] Nesaî, İman 20.
[140] Mustafa öz, "Cafer es-Sâdık md"., *DİA*, İstanbul 1993, II, 2.

ca. Münâfık-korku ilişkisi

Kur'ân'da nitelenen münâfık bir kimsedeki değişmez vasıflardan biri korkaklıktır. Münâfık sürekli bir korku psikozu içindedir.[141] Çünkü "*o, kalbinin derinliklerinde sakladığı kâfirliği açığa vuracak bir sürenin inmesinden sürekli endişe duymaktadır."* [142]

Onun korku hâli, *"koyu bulutlu, şimşekli ve gürültülü bir gökyüzünün yağmuruna tutulmuş, ölüm korkusu içinde yıldırımlara karşı parmakları ile kulaklarını tıkayan kimsenin haline benzetilmektedir."*[143]

Münâfıklar, gizli ve açıkta olanı bilen, her şeyi gören ve azabı şiddetli olan Allah'dan sakınmıyorlar, azabından korkmuyorlar da kuvvet ve irâdesi sınırlı fâni insanlardan daha fazla korkuyorlar. Bu korkuları ölüm korkusu ile sınırlı değil, mal ve servet edinme, makam mevki sahibi olma şeklinde dünyevî menfaatlere yöneliktir.[144] *Takıyye*ye başvuran mü'mindeki korku da nispeten aynıdır. Ölüm korkusu burada öncelikli konumdadır. Ancak *takıyye* yapan müminde Allah'dan sakınmama değil, Allah'ın rahmetine sığınma söz konusudur.

cb. İnkârı gizleme

Münâfıkların en bariz özelliklerinden biri de inkârlarını gizleyen kimseler olmalarıdır. Münâfıklar inkârlarını inandık diyerek örtmeye çalıştıkları gibi, hareket ve tavırlarıyla da Müslüman gibi görünerek inançsızlıklarını örtme gayreti içindedirler.[145]

Sizin yanınıza geldikleri zaman, "*Biz Mü'miniz, derler. Hâlbuki gerçekte onlar kâfir olarak girmişler, yine kâfir olarak çıkmışlardır. Onların içlerinde gizledikleri nifâkı Allah pekiyi bilir."*[146]

Kalbinde inkâr olduğu halde inandığını söylemek, dil ile kalbin ayrı olduğunu, aralarında birlik olmadığını gösterir.[147] Aynı anlam *takıyye* kavramında da söz konusu edilse de, nifâk kelimesinde inançsızlık noktasında bir inkâr ve kalp-dil ayrılığı söz konusudur. Kulun maslahatı doğrultusunda bu iki kavramın değerlendirmeye tabi tutulduğu söylenebilir.

---

[141] İşcan, *a.g.e.,* 67.
[142] Tevbe 9/64.
[143] Bakara 2/19.
[144] İşcan, *a.g.e.* 70.
[145] Hasan Kurt, *İslâm İnancına Göre Nifâk ve Münâfık*, Nesil Yayınları, İstanbul 2004, 116.
[146] Mâide 5/61.
[147] Kurt, *a.g.e.,* 121.

Zira inkâr kul için umulmayan ve kula, dünya ve âhiret musibeti getiren en şerli durumlardan biridir.

d. Kolaylık (يسر)

يسر kelimesi, kolay olmak, kolay hale gelmek anlamındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok âyette geçmektedir.[148] "*Allah size kolaylık ister, zorluk istemez."*[149] Âyette birbirine zıt olan iki kelime kullanılmıştır. يسر ve عسر kelimeleri. عسر kelimesi sıkıntı, zorluk mânâlarına gelirken, يسر kolaylık, rahatlık, huzur anlamlarını ihtiva eder ve Allah'ın kulu için gözettiği de budur. "Bu din kolaylıktır."[150] buyuran Hz. Peygamber İslâm'ın zora koşan, zorluktan yana olan bir din olmadığını vurgulamaktadır. Bu doğrultuda müsamaha ve hoşgörünün يسر kelimesiyle karşılanabileceği söylenebilir. [151]

Takıyye, İslâm dininin kolaylıktan yana olduğunun en güzel ifâdesidir Zira *takıyye* de söz ile de olsa "Allah haricindeki varlıkların tanrılık iddialarını onaylamak söz konusudur ki, bu İslâm'ın mücadele ettiği en temel hususdur." Allah kuluna «sana her ne yaparlarsa yapsınlar kızgın demirlerle de dövseler asla onların söylediklerini söyleme» buyur(ma)mış. Aksine «kalbin imanla mutmain olarak onların sana zorla söylettikleri şeyleri söylemenden dolayı seni sorumlu tutmayacağım[152]» diyerek kulunun kalbini ferahlatmıştır.

e. Emr bi'l-ma'ruf, nehy ani'l-münker

Kur'ân'da iyi kavramını karşılamak üzere sâlih, hasene, tayyib, birr, ma'ruf, ihsan sözcükleri kullanılır. Ma'ruf, bilmek, aşina olmak, tanımak ve düşünerek veya eserini inceleyerek kavramak anlamlarına gelen ع, ر, ف kökünden türemiştir.[153] Münker ise bilmemek, belirsizlik ve tanımamak anlamlarındaki ن ,ك ,ر kökünden türemiştir.[154]

معروف sözcüğü güzelliği, akıl veya şeriat aracılığıyla bilinen her tür fiilin adıdır. منكر ise akıl veya şeriat aracılığıyla inkâr edilen, reddedilen her tür fiile denir.[155] Ma'ruf; doğru,

[148] Bakara 2/185; Talâk 65/7; Kehf 18/88; Zâriyât 51/3; Müzemmil 73/20; Bakara 2/196; Meryem 19/97; Leyl 92/7; Kamer 54/17.
[149] Bakara 2/185.
[150] Nesaî, İman 20.
[151] Talat Sakallı, *Hadislerle İslâm'da Hoşgörü ve Kolaylık*, Çağlayan Yayınları, İzmir 1996, 58.
[152] Nahl 16/106.
[153] İbn Manzûr, *a.g.e.,* IX, 152.
[154] İbn Manzûr, *a.g.e.,* XIV, 281.
[155] İsfahânî, *a.g.e.,* 561.

güzel, uygun, yararlı ve iyi niteliklerine sahip eylem ve durumlar için kullanılırken, münker eğri, zararlı, yanlış, kötü yakışıksız ve iğrenç eylem ve durumları gösterir.[156]

Maruf ve münker ile ilgili pek çok âyet mevcuttur.[157] Kur'ân'da ma'ruf'u tanımlayıcı âyetlerden[158] yola çıkarak ulaşılan anlam, "özel yararı veya kamu yararını sağlayıcı dinin ve aklın gereklerine uygun iş, eylem, tutum ve davranışlar" şeklindedir. Her türlü eylem ve tutum, kendi özel ve nazik şartları çerçevesinde değerlendirip en uygun ve güzel biçimde gerçekleştirilecektir.[159]

Emr-i bi'l-mâ'ruf ve nehy-i ani'l-münker yapılırken bunu yapan şahısla, kendisine tembihat yapılan şahsın o konudaki inançlarının, mezheplerinin, görüşlerinin aynı olması gerekmektedir. Yani iki kişiden her biri (bunlar Müslüman da olabilir) bir şeyin helal ya da haram olması, bir şeyin ayıp olması ya da olmaması, bir şeyin farz olması, vacip olması, sünnet olması konusunda farklı içtihatlara, görüşlere, mezheplere mensup iseler o halde birinin kendi görüşünün, içtihadının kabulünü karşı tarafa dayatmaya hakkı yoktur. Kendi kanaatine göre, inancına göre ayıp olanın başka içtihada göre de ayıp olmasını istemek hakkına sahip değildir. Bu maksada binaen emr-i bi'l-mâ'ruf nehy-i ani'l münker de yapamaz.[160] İslâm'ın öngördüğü durum bu olsa da vakıa bununla paralellik arz etmediğinden olsa gerek, farklı mezheplere mensup aynı din çatısı altındaki insanlar kendi içlerinde *takıyye* yapmaya mecbur kalmaktadırlar.

II. İSLÂMÎ İLİMLER İÇİNDEKİ YERİ

A. Fıkıh Dilinde *Takıyye*

Takıyye İslâm'ın şer'î ve fer'î hükümlerindendir. Dinin asıllarından değildir.[161] Fıkıh sahasında ulema *takıyye* hususunu ikrâh babı altında ele almış ve değerlendirmiştir. Bu bölümde ilk olarak ikrâh kavramına, mahiyetine ve *takıyye*nin mertebelerine, ruhsat ve azimet olarak kabul edilmesine yer verilip zımmînin durumu incelenecektir.

---

[156] İbn Manzûr, *a.g.e.,* IX, 152; İbn Manzûr, *a.g.e.,* XIV, 281-2.
[157] Âl-i İmrân 3/104; Lokman 31/17; Ahzâb 33/32; Nisâ 4/6, 114; Bakara 2/241.
[158] Talak 65/2; Nisâ 4/5, 6, 8; Bakara 2/180; Ahzâb 33/6; Muhammed 47/21.
[159] Akyüz, *Kur'ân'da Siyasi Kavramlar,* 101.
[160] Hayreddin Karaman, *a.g.e.,* II, 221.
[161] Musevî, *Şübühatu havle'ş-şia*, 25.

1. İkrâh

كره sözcüğü ikrâh اكراه yoluyla yapmaya zorlandığı şeylerde, insana dışarıdan erişen zahmeti, meşakkati ifâde eder. Tabiat, seciye, akıl ve şeriat bakımından hoşlanılmayan ya da tiksinti duyulan şeydir.[162] Başka bir ifâde ile insanı, tabiatı gereği ya da şer'an hoşlanmadığı bir işi yapmaya ilzam etmek ve zorlamaktır. İnsanın daha zararlı bir şeyi üzerinden savmak için razı olmadığı bir şeyi yapması, zorlandığı şeyi yapmasına tercih edilir.[163] *Takıyye* mevzuu da bu noktada devreye girmektedir.

a. İkrâh'ın Mâhiyeti

Ehl-i sünnet bilginlerinin, *takıyye* kavramını ikrâh olayı ile ilişkili olarak inceledikleri ve onun ölüm tehdidi karşısında, bir ruhsat olduğu konusunda görüş birliğine vardıkları görülmektedir.[164]

İkrah'ın mahiyeti hakkında Tahir İbn Aşur, "ikrâh, kişinin yapılması hoş karşılanmayan bir fiili yapmaya zorlanmasıdır. İslâm âlimleri kişinin inkâr hususunda zorlanmasına karşı zorlandığı şeyi yapmasının hükmen küfrü gerektirmediğinde icma etmişlerdir. Çünkü ikrâh *takıyye*den karinedir"[165] buyurmaktadır.

Ancak Evzai ve Sahnun gibi bir kısım âlimlerin ikrâh karşısında da olsa Mü'min'in küfr sözünü söylemesinin mubah olmadığını söyledikleri nakledilmektedir.[166]

b. Zorlamanın Geçerli Olmasının Şartları

Her durum ve şartta *takıyye*ye başvurmak makbul kabul edilmeyen bir husustur. İslâm literatüründe yer alan *takıyyenin* geçerliliğinden söz edebilmek için şu hususların vaki olması gerekmektedir:

---

[162] İsfahânî, *a.g.e.,* 707.

[163] Abdullah B. Mahmud el-Mavsılî, *el-İhtiyar li-talîlî'l-muhtâr*, (trc. Mehmet Keskin), Hikmet Yayınevi, İstanbul 2005, II, 149; İslâmi Kavramlar, Komisyon, 565.

[164] İsfahânî, *a.g.e.,* 707.

[165] Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et Tunusî İbn Âşûr (1394/1973), *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr,* ed-Dârü't-tunusiyye, Tunus 1984, XIII-XV, 294.

[166] İbn Âşûr, *a.g.e.,* XIII-XV, 295.

1)Zorlayan, tehdidini gerçekleştirecek kuvvete sahip olmalıdır.

2)Zorlanan, istenilen şeyi yapmadığı takdirde; tehdidin hemen gerçekleşmesinden korkmalıdır.

3)Zorlanan kimse zorlanmadan evvel yaptırılmak istenen işten sakınmış olmalıdır. (Zira zorlama ancak zorlanan şahsa yapmak istemediği bir işi yaptırma durumunda gerçekleşir.)

4)Tehdidin; öldürmek veya bir organını yok etmek veya gamı gerektirip rızayı kaldıracak bir durum olması şarttır.[167]

c. İkrah'ın Mertebeleri

Şer'i delillerden çıkarılan hükümler teklifi[168] ve vad'î[169] olmak üzere iki kısma ayrılır.[170] Teklifi hükümler bağlamında *takıyye* beş kısımda incelenir.[171] Bunlar şöyle sıralanabilir:

1)Bir şeyi yapmaya zorlanan şahsın o fiili yapmasının vacip[172] olması; şayet kişi kılıç zoruyla şarap içmeye ya da domuz eti yemeye zorlanırsa bunu ifa etmesi gerekir ve bu durumda Allah'ın koymuş olduğu sınırları ihlâl etmiş sayılmaz.[173]

2)Zorlandığı fiili yapmanın mubah[174] olup vacip olmaması; kişi küfr kelimesini telaffuz etmeye zorlanırsa bunu yapmasına izin verilmekle beraber yapması üzerine vacip değildir. Terk edilmesinde de herhangi bir zararın söz konusu olmadığı durumlarda *takıyye*ye başvurmak kişinin tercihine bırakılmıştır.[175]

---

[167] Mavsılî, *a.g.e.,* 150; Şeyhü'l-İslâm Burhanüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir Merginânî, *el-Hidâye*, (trc. Ahmed Meylânî), Kahraman Yayınları, İstanbul 2001, III, 434.

[168] Şâri'nin, mükelleften bir fiili yapmasını veya yapmamasını istemesi yahut onu yapıp yapmaması arasında serbest bırakmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları,* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990, 200.

[169] Şâri'nin, bir şeyi başka bir şey için sebep, şart veya mani kılmasıdır; Ayrıntılı bilgi için bkz. Z. Şa'ban, *a.g.e.,* 200.

[170] Z. Şa'ban, *a.g.e.,* 205.

[171] Ensârî, *Takıyye*, 46; Müfid Şeyh, Muhammed b. Numan el-'Ukberî, *Şerhu'akâidi's-sadûk ev tashîhu'l-i'tikâd,* (nşr. Hibetüddîn eş-Şehristanî), Tebriz 1364, 138.

[172] Şârî'nin yapılmasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği fiildir.

[173] Ensârî, *a.g.e.,* 46; Râzî, *a.g.e.,* XVIIII-XX, 98.

[174] Şari'nin, mükellefi yapıp yapmamakta serbest bıraktığı fiildir.

[175] Ensârî, *a.g.e.,* 48.

3)Müstehab[176] (mendûb) olması; kişi şayet zararın hemen vuku bulacağından endişe ederse ya da ne zaman vuku bulacağı belirlenmiş bir zararın varlığını vehmederse *takıyye*ye başvurması müstehabdır.[177]

4)Mekrûh[178] olması; müstehab olmasını gerektiren şartların hilafı bir durum söz konusu ise o zaman *takıyye*ye başvurmak mekrûhtur.[179]

5) Zorlandığı fiili yapması ne mubah ne de vacip olan bilakis haram[180] olan durum; kişi bir insanı öldürmekle yüz yüze gelirse ya da bir başkasının herhangi bir uzvunu kesmek noktasında zorlanırsa bu durumda haram olan bir fiil yapmış olur ve kısas gerekir.[181] Ne Müslüman'ın öldürülmesi ne de kesinleşmiş bir zarar söz konusu değilse *takiyyeye* başvurmak haram hükmündedir.[182]

2. Ruhsat veya Azimet Oluşu

Ehl-i sünnet'in *takıyye*yi ölüm endişesi karşısında kula bahşedilen bir ruhsat[183] olarak kabul ettikleri belirtilmişti.

Kurtubî (671-1273), tefsirinde Hasan el-Basrî'nin (110-728), Müslümanlar için tukâh tarzındaki bir sakınma ruhsatının kıyamete kadar mümkün olduğu görüşünü benimsediğini ifâde etmektedir. Ancak onun söz konusu ruhsatın, "düşmana müdâhene ve şirin görünmek için kullanılması haramdır" dediği de belirtilmektedir.[184]

Söz konusu bu ruhsatın delili de Ammâr b. Yasir'in davranışını Hz. Peygamber'in tasvib etmesidir. Bu mânâda bir baskı ve tehlike karşısında inancın gizlenmesinde ayıplanacak bir taraf olmadığı açıktır ve esasen buna itiraz eden de yoktur. Münakaşa alanı

[176] Şârî'nin yapılmasını bağlayıcı olmaksızın istediği ve yapılmasını kötülemediği fiildir.
[177] el-Ensârî, *a.g.e.,* 47.
[178] Şârî'nin, yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiildir.
[179] Ensârî, *a.g.e.,* 48.
[180] Şari'nin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği fiildir.
[181] Râzî, *a.g.e.,* XVIIII-XX, 98.
[182] Ensârî, *a.g.e.*, 48.
[183] Allah'ın, kulların özürlerine binaen ve onların ihtiyaçlarını gözeterek koyduğu geçici hükümlerdir.
[184] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubi (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (haz. Muhammed İbrâhim Muhamed Hafnavi), (thk. Mahmûd Hamid Osman) Dârü'l-hadis, Kahire 1996, IV, 57.

olan asıl husus, *takıyye*nin ruhsat olmasının ötesinde bir azimet,[185] dinde prensip olarak algılanıp yürürlüğe konmasıdır.[186]

İster ruhsat ister azimet olarak alınsın *takıyye*nin kabulünün gerisinde korku ve baskı vardır. Bu bakımdan hemen her insan ve cemiyet, güçlü baskılar karşısında varlığını sürdürebilmek için inancını gizlemek durumunda kalınca bunu yapmıştır. İslâmi topluluklar içinde en gözü pekleri olduğu halde, zikredilen şartlar haricileri bile, *takıyye*yi uygulamaya zorlamıştır.[187]

Şiiler pek çok hususta ihtilafa düştükleri gibi *takıyye*nin dindeki yeri mevzuunda da ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bir grup, *takıyye* canı, ırzı ve malı korumak için vaciptir der."[188] Tusî tefsirinde,[189] "*Takıyye* canı korumak için vaciptir; ancak hakkı açıkça söylemenin cevazı hususunda ruhsat olduğu da rivayet olunmuştur."[190] Bir de *takıyyeyi* dinde olmazsa olmazlar arasında gören, iman esasları arasına yerleştiren ve tüm Şiî teb'anın buna göre hareket etmesini bekleyen güruh vardır.[191]

3. Zımmî'nin Zorlanması

Zımmî bir kimse Müslüman olmaya zorlanır da Müslüman olursa, Müslümanlığı sahih olur. Nitekim Müslüman olması için kendisiyle muharebe edilen bir harbî de Müslüman olursa, Müslümanlığının sahihliği hususunda icmâ vardır.[192] *Takıyyeye* başvuran Mümin'in durumu ise böyle değildir. Burada çok daha farklı bir boyuttan bahsedilebilir. *Takıyye*de inancının hilafına beyanatta bulunan kişi İslâm'dan uzaklaşmış sayılmazken (yine kendisi Müslüman olarak kabul edilirken), zımmî ikrâh altında kendisinden istenileni söylemesi ile (kelime-î tevhid) Müslüman dairesi içerisine girdiği kabul edilmektedir. Bu Zımmî'ye bir haksızlıktır şeklinde yorumlanamaz, zira burada kulun maslahatının gözetildiği açıktır.

---

[185] Yüce Allah'ın, mükelleflerin hepsi için bütün durumlarda bağlayıcı genel bir kanun olmak üzere ilkten koyduğu hükümlerdir. Geniş bilgi için bkz. Z. Şa'ban, *a.g.e.,* 222.

[186] İlhan, *a.g.mk*, 159.

[187] İlhan, *a.g.mk.,* 160.

[188] Zahir, *a.g.e.*, 163.

[189] Şeyhu't-Taife et-Tûsî, Et-Tıbyan.

[190] Zahir, *a.g.e.*, 163.

[191] Ayrıntılı bilgi için Bkz. 65. sayfa

[192] Mavsılî, *İhtiyar*, 155; Merginânî, *Hidâye*, 441.

B. Kelam Dilinde *Takıyye*

Bir kelam terimi olarak bu kavram "Zarurî hissettiği konumlarda iman ve inancını saklayarak başka biçimde inandığını söylemek, yani dil ile başka kalben başka bir inancı taşımak" şeklinde bir anlam kisvesine sahiptir.[193] Kavrama yüklenen bu anlam Şia mezhebinin genel telakkisinde aşikâr bir biçimde gözlemlenmektedir. Kavramın kelam ekolleri içinde kullanımına bakıldığında gerçek anlamından uzaklaştığı ve yeni anlamlar kazandığı görülecektir. Kazanılan ve öyle olduğuna inanılan bu anlamlar Kur'ân'ın işaret ettiği *takıyye* ile ne derece irtibatlıdır, ne derece değildir? İkinci bölümde mezheplerin *takıyye* yaklaşımları değerlendirilirken bu sorunun cevabı bulunmaya çalışılacaktır.

C. Tasavvuf Dilinde *Takıyye*

Tasavvuf ehli kavramı kendi anlam boyutundan sıyırarak ona uhrevî bir anlam yüklemiş ve şu şekilde tarif etmiştir:

Haydar b. Ali el-Amilî (794-1391) Cafer es-Sadık'ın *takıyye* ile ilgili "*Takıyye*si olmayanın dini de yoktur" sözünü şöyle izah etmiştir: "*Takıyye*si olmayan yani ittikası olmayan, ilâhî sırları ifşadan sakınması olmayan demektir." Ehl-i sünnet'in sufîlerinden Kâmil el-Maltanî de bu konu ile ilgilenmiş ve şöyle demiştir: "Bilmiş olasın ki *takıyye*nin ilâhî sırların ifşasından sakınmak mânâsında alınması güzel bir şeydir."[194]

"Sırların ifşasından sakınmak" diye özetlenebilecek bu anlayışın izahı; kültür ve bilgi seviyesi yeterli olmayanlara kavranılması güç hususların aktarılmaması, diğer bir ifâde ile akademik seviyeli tartışmaların avamî bilgi sahipleri arasında yapılmaması şeklinde açıklanabilir.[195] Her ne kadar bu anlayış avamın zihin dünyasını karıştırıp imanlarında yozlaşmaya sebebiyet vermemek açısından doğru bir tespiti ortaya koysa da, İslâm'ın onay verdiği *takıyye* ile anlam ilişkisi olmadığı aşikârdır.

---

[193] Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1983, III, 383.
[194] İlhan, *a.g.mk.*, 170-171.
[195] DİA, "Melâmiye" md. *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 28.

D. Tefsir Dilinde *Takıyye*

Açık ve muhtemel tehlikeden korunmak amacıyla inancın gizlenmesi anlamına şamil olan *takıyyenin* zikri geçen örneklerden yola çıkarak İslâm'da var dolduğunu, bunu hem Kur'ân'da hem de itibar edilen filolojik kaynaklar başta olmak üzere İslâm literatüründe görmenin mümkün olduğu söylenebilir. Zira Kur'ân'ı Kerîmde *takıyye* kelimesine tekabül ettiği söylenilen "tukah" kelimesi siyak sibak itibariyle bu anlam ilişiğini vermekle beraber, ilk dönemden günümüze kadar telif edilmiş olan tefsirlerde de müfessirlerin bu doğrultuda görüş beyan ettikleri görülmektedir. İkinci bölümde *takıyyenin* varlığına delil teşkil eden bu âyetler ele alınıp incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

İLGİLİ ÂYETLERİN ANALİZİ VE FARKLI YORUMLAR

I. İLGİLİ ÂYETLERİN ANALİZİ

A. *Takıyye*yi Meşrû Gösteren Âyetler

1. Âl-i İmrân 3/28. Âyet

لاَّ يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاء مِن دُوْنِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّهِ فِي شَيْءٍ إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللّهِ الْمَصِيرِ.

"Müminler, müminleri bırakıp, kâfirleri dost ve yardımcı edinmesin. Kim böyle yaparsa, Allah ile ilişiğini kesmiş olur. Ancak onlar tarafından gelebilecek bir tehlike olursa başka! Allah sizi, kendisine isyan etmekten sakındırır. Dönüş yalnız Allah'adır."

Âyeti kerîmenin nûzul sebebi olarak aynı anlam dairesi içerisinde olsa da farklı olaylar gösterilmektedir. Nûzul sebebi olarak aktarılan bu rivayetlerin âyetin anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşünüldüğünden tamamı burada zikredilecektir:

1)Nûzul sürecinde/Medine döneminde bazı Müslümanlar ile Yahudiler arasında çok güçlü ilişkiler vardı. Onların Yahudiler ile kurmuş olduğu bu dostluğu doğru bulmayan bir grup sahabi onlara; "Yahudilerden uzak durun. Sizi inandığınız dine karşı kışkırtıp, saptırmasınlar." diye nasihatte bulundu. Âyeti kerîme bu tavsiyeyi dikkate almayan mümin güruhunu ikaz amaçlı nazil oldu. [196]

2)Âlûsî'nin Kelbî'den naklettiğine göre; "Münâfıkların başı Abdullah b. Übeyy ve adamları Yahudilerle ve müşriklerle dost bulunuyor, onlara Müslüman cenahından bilgi aktarıyor, havadis veriyorlardı. Resulullah aleyhine zafer arzu ediyorlardı. Bu âyeti kerîme ile Müminler zaruret hâricînde Yahudiler ile dostluk ilişkisi kurmaktan menedildiler."[197]

[196] Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî (310/923), *Câmiü'l-beyân an te'vîli ayi'l-*Kur'ân, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Dâru âlemi'l-kütüb, Riyad 2003, V, 316; Râzî, *a.g.e.,* VIII, 10-12; Kurtubî, *a.g.e.,* IV, 62; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye (728/1328), *Minhacü's-sünneti'n-Nebeviyye*, (thk. Muhammed Reşad Salim), Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1986, VI, 422-423; Ebü's-Sena Şehabeddin Mahmûd b. Abdullah Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesanî,* (tsh. Muhammed Hüseyin) Dârü'l-fikr, Beyrut 1993, III, 193-196; İbn Âşûr, *a.g.e.,* III-V, 216.

[197] Taberî, *a.g.e,* V, 316; Râzî, *a.g.e.*, VIII, 10-12; Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 62; İbn Teymiyye, *Minhacü's-sünne*, VI, 422-423; Âlûsî, *a.g.e.,* III, 193-196; İbn Âşûr, *a.g.e.*, III-V, 216.

3)Ubade b. Samit'in Yahudilerden dostları vardı. Ahzab günü Hz. Peygamber'e gelerek, "Ey Allah'ın Resulü, benim yanımda beş yüz Yahudi vardır. Benimle beraber harbe çıkmalarını istiyorum." demişti. Âyet bunun hakkında nazil oldu.[198]

4)Hasan el-Basrî'den nakledilen rivayete göre, Müseylimetü'l-Kezzab, ashaptan iki kişiyi esir almıştı. Birine, "Muhammed'in Allah'ın Resulü olduğuna şahadet eder misin?" diye sordu, o da "Evet, evet, evet" dedi. Sonra, "Benim de Allah'ın resulü olduğuma şahadet eder misin?" diye sordu, ona da "evet" dedi. Müseylime kendisi için, "Ben Beni Hanif'in peygamberiyim, Muhammed Kureyş'in peygamberi" diye iddia ediyordu. Sorguya çektiği birinci esiri serbest bıraktı, öbürünü çağırdı, kendisine yöneltilen soruya menfi yanıt alınca Müseylime bu esiri öldürdü. Bu haber Hz. Peygamber'e erişince, "O öldürülen imanındaki sadakat ve samimiyet üzere göçtü, mübarek olsun; öbürüne gelince o da Allah'ın ruhsatını kullandı, bunda da bir zarar yoktur." buyurdu. Bu mânâ *"Ancak zor karşısında kalıp da kalbi iman dolu olanlar müstesna..."*[199] âyetinde daha açıktır.[200]

5)Kurtubî bu âyetin Ammar İbn Yasir hakkında Allah'ı inkâr noktasında kendisinden istenileni söylemesi üzerine nazil olduğunu belirtmiştir.[201]

Âyeti kerîme'de müminler, diğer mümin kardeşlerini bırakıp da kâfirleri dost edinme, dinleri hususunda kâfirler ile samimi olup Müslümanların sırlarını, noksan ve kusurlarını kâfirlere ifşa etme hususunda uyarılmış ve bundan nehy olunmuşlardır. يَتَّخِذ kelimesinin kesre olmasının gerekçesi, burada söz konusu edilen nehyin kat'i bir nehy olduğunu göstermektir.

وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ *"Kim böyle yaparsa Allah ile dostluğu kalmaz!"*

ifâdesi ile de bu kendilerine yasaklanan eylemde bulunan kişinin karşılaşacağı akıbet bildirilmiştir. "Onlar Allah'dan beridir, Allah da onlardan uzaktır. O'nun dininden irtidat etmiş, küfr ehline dâhil olmuşlardır."[202] Her türlü durumda Allah ile olan bağları kopmuş demektir. Nitekim Araplar birlikteliğin ne kadar sağlam olduğunu belirtmek için şöyle der:

---

[198] Taberî, *a.g.e.,* V, 316; Râzî, *a.g.e.*, VIII, 10-12; Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 62; İbn Teymiyye, *Minhacü's-sünne*, VI, 422-423; Âlûsî, *a.g.e.,* III, 193-196; İbn Âşûr, *a.g.e.*, III-V, 216.

[199] Nahl 16/106.

[200] Taberî, *a.g.e.*, V, 316; Âlûsî, *a.g.e.,* III, 193-196; Râzî, *a.g.e.,* VIII, 10-12; Abbas Ali Musevi, *Şübühatu havle'ş-Şia*, 19.

[201] Kurtubî, *a.g.e.,* IV, 62.

[202] Taberî, *a.g.e.,* V, 315-316; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (774/1373), *Tefsirü'l-*Kur'ân*i'l-Azim*, Dârü'l-Endelüs, Beyrut 1966, II, 27.

انت مني انا منك bu ifâde bir elmanın iki yarısı anlamına gelmektedir, bir diğer tabir ile biri diğerinin bir parçası demektir. Ayrılığı ifâde etmek içinse لست مني و لست منك kullanılır.[203]

إِلاَّ أَن تَتَّقُوا da ki إِلاَّ istisnâ-î mufarrağ'dır. Âyete kattığı mana, onlardan gelebilecek bir tehlike endişesi dışında hiçbir hal ve durumda onları dost edinmeyin demektir.[204]

تُقَاةً irâbı hakkında iki ihtimal söz konusudur. İlkine göre bu kelime اتقاء mânâsında nekre bir sıfat iken, İkincisinde mef'ûlü mutlaktır. مِنْهُمْ ise mutaâllâk bih'dir. Bu şekilde irâb edildiğinde korkmak mânâsındadır. تُقَاةً kelimesinin mef'ûlü mutlak olması durumunu Tahir İbn Âşûr ise şöyle yorumlamaktadır: "*Takıyye* durumunun gerçekleştiğine işaret vardır. Bu *takıyye* de Müslümanlardan zayıf olup hicret etmeye gücü yetmeyen (yol bulamayan) lerin başvurmak zorunda olduğu *takıyye*dir."[205] Mevzuumuzun mihenk taşı olan إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَاةً ibaresi ile amaçlanan temel mânâ, "Kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden endişe ederseniz, dilleriniz ile kendilerinin dostu olduğunuzu beyan etmenizde herhangi bir sakınca yoktur. Ancak kalbinizin gerçek inancı üzerine sebatının devam etmesi gerekmektedir."[206]

Dillerinizle mevzuunda, İbn Abbâs'dan nakledildiğine göre, *takıyye* dil iledir. Kim küfr kelimesini söylerse Allah'a isyan etmiş olur. Ancak her kim bir başkasından korkusu sebebiyle bunu söylerse ve kalbi iman üzere mutmainse onun için herhangi bir sorun teşekkül etmez. Şüphesiz ki o dil ile *takıyye* yapmıştır.[207]

Tefsir âlimlerinin çoğunluğu bahsi geçen âyeti değerlendirirken Müslümanların kendilerinden olmayanları dost edinmemelerini beyan eden âyetler eşliğinde değerlendirmişlerdir. لاَ تَتَّخِذُواْ الْيَهُودَ ,[209]لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاء ,[208]لَا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاء[210] âyeti kerîmeleri kesin bir dil ile Müslüman'ın kâfir olsun ehli kitaptan olsun hiçbiriyle dostluk ilişkisine girmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Konumuzun etrafında şekillendiği âyeti kerîmedeki إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تقاة ifâdesi ile bir görüşe göre, kâfirler arasında

[203] İbn Âşûr, *a.g.e.* III-V, 216-217.
[204] Âlûsî, *a.g.e.* III, 195.
[205] İbn Âşûr, *a.g.e.,* III-V, 221.
[206] Taberî, *a.g.e.,* V, 315-316; İbn. Kesîr, *a.g.e.,* II, 27-28.
[207] Taberî, *a.g.e.,* V, 318; İbn Kesîr, *a.g.e.,* II, 27; Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Matürîdî (333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* (tah. Ahmed Vanlıoğlu), Mizan Yayınevi, İstanbul 2005, II, 286.
[208] Mücadele 58/22.
[209] Mümtahine 60/1.
[210] Mâide 5/51.

kalan Müslümanların onlarla akrabalık bağı olup olmaması gözetilmiştir. Şayet onlarla akrabalık bağları var ise onların kâfir olduğunu bilmeleri ile beraber akrabalık ilişkilerini devam ettirmelerine ve onlarla dostluk kurmalarına cevaz vermiştir.[211] Katâde de yine burada kastedilenin akrabalık olduğunu belirtmiştir.[212]

Ebu's-Su'ûd'a göre kâfirlerle kurulabilecek dostluk; "Akrabalık sebebiyle, cahiliye devrinden gelen bir dostluğun devamı olarak, yeni başlayan bir samimiyet ve muaşeret sebebiyle yalnız kâfirleri veya müminlerle beraber kâfirleri de dost edinmek suretiyle." şekillerde gerçekleşebilir. Ancak Müslümanların kâfirlerle bu tür dostluklar kurmaları yasaklanmıştır.[213]

Zemahşerî'nin âyet hakkındaki yorumu ise şu şekilde özetlenebilir: "Bu âyet Müslüman ile kâfir arasındaki yakınlık ve akrabalık nedeniyle var olan dostluk ve samimiyeti yasakladığı gibi, İslâm öncesi aralarında var olan sadakat nedeniyle birbirlerini sırdaş edinmelerini de yasaklamıştır. مِن دُوْنِ الْمُؤْمِنِينَ ifâdesini ise, "*sakın kâfirleri müminlere tercih etmeyin*" şeklinde tevîl etmiştir.[214] Tahir İbn Âşûr'un konuya yaklaşımı: "Mümin'in kâfir ile olan dostluğu, mümini mümin ile dostluk kurmaktan engeller. Mümin kâfir dostluğunda mümin için zarar söz konusudur. إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَا düşmanlarınız olan kâfirler tarafından mutlak kaçınmanızı gerektiren korku ve endişe haliniz varsa müstesna" olarak tevîl etmiştir.[215]

Taberî Katâde'nin ilgili kısım hakkında yapmış olduğu şu tevîli âyetin zahirine delalet etmediği gerekçesiyle kabul etmemiştir. إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَاةً ibaresindeki مِنْهُمْ ile الكافرين re işaret edilmektedir. إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْ الكافرين تُقَاةً âyetin asıl şekli ile bir mânâdır. Allah'ın bu âyette تقية ile gözettiği mânâ *تقية* مِنْ الكافرين dır."[216] Tahir İbn Âşûr bu âyette hitap edilen kâfirler için: "Kâfirler ile kastedilen 'İslâm' dinine muhalif olan tüm topluluklardır."demektedir.[217]

---

[211] Mâturîdî, *a.g.e.,* II, 283-284.

[212] Taberî, *a.g.e.,* V, 318-319.

[213] Şeyhülislâm Ebussuud Efendi (982/1574), *İrşad-ı aklı selim ila mezay-ı Kitabi'l-Kerim*, (ter. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007, XI, 823.

[214] Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (538/1144), *el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fî vucühi't-te'vil,* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz), Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1998/1418, I, 544.

[215] İbn Âşûr, *a.g.e,.* III-V, 216.

[216] Taberî, *a.g.e.,* V, 319.

[217] İbn Âşûr, *a.g.e.,* III-V, 216.

Âyetin nûzul sebeplerinde de resmedildiği gibi, âyet mümin ve kâfir topluluğunun ictimaî ve siyasî ilişkisinin mahiyetine nüfuz etmektedir.[218] Şöyle ki; Allah'ın kitabına çağrıldıkları halde sırtını dönen ve ondan yüz çeviren Allah düşmanlarıyla dostluk ile Allah'a iman gerçeği tek bir kalpte buluşamaz. Onun içindir ki, müminler bundan ciddi biçimde sakındırılmış ve Allah'ın kitabının hâkim olmasına taraftar olmayanlara dost olduğunda Müslüman'ın İslâm dairesinden dışarı çıkma ihtimali belirtilmiştir. Bu dostluğun, kişinin gönlünün onlarla beraber olması veya onlara yardım etmesi yahut da onlardan yardım istemesi biçiminde[219] gerçekleşmiş olması arasında fark yoktur. Kişinin korku içinde bulunduğu yer ve zamanlarda *takıyye* ile buna izin verilmiştir. Yalnız bu, dil ile gerçekleşen bir *takıyye*dir. Kalp ile beslenen bir dostluk, ya da fiilî olarak gerçekleşen bir dostluk değildir.

Ayet ile ilgili ulemadan gelen yorumlar ve ilk dönem uygulamasını gözler önüne seren nakiller neticesinde, kesin olan şudur ki, asıl korunma Allah'ın azabından korunmadır. Zikredilen âyetin akabinde de buna işaret edilmiştir. Allah müminlere;

إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَاةً "*Ancak onların zararlarından sakınmanız gereken durumlar başka…*"

şeklinde ruhsat vermekle birlikte;

وَيُحَذِّرُكُمُ اللّهُ نَفْسَهُ "*Allah size asıl kendisinden çekinmeniz gerektiğini bildiriyor, son dönüş Allah'adır.*"

diyerek de ikaz ediyor.[220]

Hem araştırmanın can damarını oluşturan bu ayet hem de ilk dönemden mezheplerin teşekkülüne kadar geçen süre zarfında dînî-siyasî bir taktik olarak Müslümanların baskı ve zulüm karşısında kendilerini olduklarından farklı göstermeleri uygulaması takıyyenin İslâm'da var olduğunu gözler önüne sermektedir. Ancak ayetin siyak ve sibakı ile uygulamayı aktaran nakillerden, her durum ve şartlarda bu taktiğe başvurulamayacağı, uygulamanın sınırlarına riayet edildiği ölçüde İslami literatürde yer alan takıyye ile eş değer olacağını anlaşılmaktadır.

---

[218] M. Fevzi, *a.g.e.,* 13.

[219] Seyyid b. Kutub b. İbrâhim Seyyid Kutub (1386/1966), *Fî zılâli'l-Kur'ân,* , Dârü'ş-şuruk, Beyrut 1985, I, 385.

[220] Elmalılı Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak dini Kur'ân dili,* Akçağ Yayınları, Ankara [t.y.], 302-303.

2. Nahl 16/106. Âyet

مَن كَفَرَ بِاللّهِ مِن بَعْدِ إيمَانِهِ إِلاَّ مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ وَلَـكِن مَّن شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْراً فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِّنَ اللّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"Kalbi imanla dolu olarak mutmain iken dini inkâr etmeye zorlanıp da yalnız dilleriyle inkâr sözünü söyleyenler hariç, kim imanından sonra Allah'ı inkâr ederek gönlünü inkâra açar, göğsüne küfrü yerleştirirse, onlara Allah tarafından bir gazap, hem de müthiş bir azap vardır."

Tefsir ve hadis kaynaklarının bildirdiğine göre bu âyet Ammar İbn Yasir ve ailesi hakkında nazil olmuştur. Rivayetler arasında küçük lafzî farklılıklar olmakla birlikte anlatılan olayı şöyle özetlemek mümkündür: "Kureyş, Ammar'ı, babası Yasir'i ve annesi Sümeyye'yi mürted olmaya zorladı. Onlar mürted olmayı kabul etmediler. Bunun üzerine Sümeyye'yi birer ayağından iki devenin arasına bağladılar ve sen erkekler için Müslüman oldun, diyerek bir mızrak ile ön tarafını deştiler. Develere sürükletip parçalatarak öldürdüler. Arkasından Yasir'i de öldürdüler ve İslâm'da ilk şehit edilen bu ikisi oldu. Annesini babasını bu durumda gören Ammar ise, işkenceye dayanamayıp kendisine dikte edileni diliyle söyledi. Bunun üzerine "Ey Allah'ın elçisi! Ammar dinden çıkmış" denildi. Resulullah (s.a.v) buyurdu ki: "Hayır! Ammar, baştan ayağa iman dolmuş, iman onun etine, kanına karışmıştır." derken Ammar ağlayarak Resulullah'a geldi. Resulullah da gözlerini silmeye başladı ve buyurdu ki: "Neyin var? Yine aynı muameleye maruz kalırsan sana söylemen noktasında baskı yapılanı söylemen durumunda üzerine bir günah yoktur." buyurmuşlardır."[221]

İslâm'ın ortaya çıkması ve her geçen gün bu dini benimseyenlerin sayısının artması Mekke ileri gelenlerinin tepkisini çekmiş ve İslâm'ın insanlar nezdinde yayılmasını önlemek için Müslümanlara baskı yapmaya başlamışlardı. Onları inançlarından döndürmek için baskı ve dayatmaları işkence ve ölüm tehdidi ile devam ede gelen bir süreç doğurmuştu. Ölüm ile

[221] Taberî, *a.g.e.,* XIV, 373-376; Râzî, *a.g.e.,* XVIIII-XX, 97; İbn Kesîr, *a.g.e.,* IV, 228; Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin Kasımî, (1332/1914), Tefsiru'l-Kasımî, (tsh. Muhammed Fuad Abdülbaki), Dârü'l-fikr, Beyrut 1978, IX-X, 164.

yüz yüze kalan Müslümanlar da canlarını kurtarmak için inançlarından caydıklarını söylemek zorunda kalmışlardır.[222]

Bahsi geçen âyeti kerîme de imanlarından vazgeçirilmek üzere dayanılmaz işkencelere ve acılara maruz bırakılan müminler hakkında nazil olmuştur. Onlara; eğer hayatlarına karşılık küfre zorlanırlarsa, kalpleri iman bakımından sağlam olmak kaydıyla küfr ehlinin inkâr noktasında kendilerinden talep ettiği şeyi söylemelerinde bir beis olmadığı, affedilme endişesi taşımamaları, ancak küfrü gönülden (kendi rızası ile) kabul edip o inanç üzere kalırsa, fâni dünya nimetlerini bâki olan âhiret âlemine tercih ederse ne pahasına olursa olsun Allah'ın azabına duçar olacakları belirtilmektedir.[223]

Dil âlimleri مَن كَفَرَ بِاللّهِ ve مَّن شَرَحَ بِالْكُفْرِ paraflarındaki من edatının amili hususunda ihtilaf etmiştir. Basra dil okulundan bazı nahivciler فَعَلَيْهِمْ in bu ikisine haber olduğunu söylerken, Kûfeli nahivciler her ikisinin cevabının bir olduğunu ve onunda فَعَلَيْهِمْ olduğunu ifâde etmişlerdir. Şu kullanımda buna örnek gösterilebilir. من ياتنا فمن يحسن نكرمه[224] Bununla beraber مَن كَفَرَ بِاللّهِ için mâhzuf bir mübtedanın haberi olduğu da söylenmektedir. Bu şekilde kabul edilince bir önceki âyette[225] yer alan الَّذِينَ لاَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللّه ifâdesinden bedel olmuş olur.[226]

إِلاَّ مَنْ أُكْرِهَ ifâdesindeki mükrih her ne kadar kâfir ile eş değer görülmese de kâfirden sadır olan inkar sözü zahiren ondan da sadır olması sebebiyle küfr kelimesi ile telaffuz edilmesi caiz görülmüştür.[227] Ancak ikrâh kişinin ihtiyarını yok eder. İkrâh esnasında kişi dil ile inkâr üzere gözükse de kalbindeki iman devam ettiği müddetçe Allah nezdinde mümindir.[228]

Konunun etrafında şekillendiği âyetin siyakında gelen 110. âyette yer alan هَاجَرُواْ مِن بَعْدِ مَا فُتِنُواْ ثُمَّ جَاهَدُواْ kısım iki şekilde tefsir edilmiştir:

1) فُتِنُواْ kendilerine işkence edilerek dinlerinden döndürülenler.

---

[222] Aldemir, *İhtilâf*, 249.
[223] Kasımî, *a.g.e.,* 1332/1914; IX-X, 162-163. Musevî, *Şübühatu havle'ş-şia*, 17.
[224] Taberî, *a.g.e.,* XIV, 371-372.
[225] Nahl 16/105.
[226] Râzî, *a.g.e.,* XVIIII-XX, 96.
[227] Râzî, *a.g.e.,* XVIIII-XX, 97.
[228] Mâturîdî, *a.g.e.,* VIII, 198.

2)فُتِنُوا kendi istekleriyle dinlerinden dönenler.[229]

Takıyye mevzuda ilki ile irtibatlıdır.

Zira âyeti kerîme müminleri küfre intikal etme durumuna karşı uyarı mahiyetindedir. Bu sebeple مَن şart edatı olarak gelmiştir. Zira şart ile muayyen bir şey murad edilmez uyarı-ikâz (tahzir) gözetilir. مَن كَفَر şeklinde şart cümlesinde mazi fiil yer almış olmakla beraber anlam muzaridir. Cevap cümlesi de فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِّنَ اللّهِ dir.[230]

Âyeti kerîme ile ilgili zikredilmesi gereken son bir husus da, pek çok ayette de gözlemlenebilen iman eden insanları inkâra sürüklemeye çalışan güruha verilecek cezanın ne olacağıdır. [231]

إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ

"Mümin erkeklere ve mümin kadınlara işkence edip de, sonra tevbe etmeyenler var ya, işte onlara cehennem azabı var."[232]

Zemahşerî (538/1144) ise, tefsirinde konuya temas ederek Ammar'ın yaptığı gibi, müşriklerin isteklerini yerine getirmek için *takıyye* ruhsatını kullanıp küfrü gerektiren sözü söylemenin mi, yoksa anne ve babasının yaptığı gibi *takıyye*yi terk ederek dini üzere sabredip şehit edilmenin mi, daha üstün bir davranış olduğu sorunsalı üzerinde durmuş. Kendisinin, *takıyye*yi terk edip, ölünceye kadar sabretmekle dinini her şeyin üstünde tuttuğunu gösteren anne-babasının davranışının daha faziletli olduğu görüşünü tercih ettiğini açıklamıştır. Bu görüşünü delillendirmek için ise Müseylime olayında adı geçen iki şahıs hakkında Hz. Peygamber'in yapmış olduğu açıklamayı örnek göstermiştir. Peygamber (s.a.): "Şahıslardan birine hitâben, o Allah'ın ruhsatını kullanmıştır, diğeri ise, gerçeği bütün çıplaklığı ile dile getirmiştir, ne mutlu ona!"[233] bu ifâdeler *takıyye*ye izin verilmekle beraber her türlü işkenceye sabredip tevhîd akîdesini çarptıran sözlere başvurmayan bireyin diğerine kıyasla konumunun daha üstün olduğunu ortaya koyucu mahiyettedir.

[229] Süleyman Ateş, *Yüce* Kur'ân*'ın Çağdaş Tefsiri,* Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1997, V, 151.
[230] İbn Âşûr*, a.g.e.,* XIII-XV, 293.
[231] İbn Âşûr, *a.g.e.,* XIII-XV, 293.
[232] Buruc 85/10.
[233] Zemahşerî, *a.g.e.,* I, 476.

Âyeti kerîme *takıyyenin* Kur'an'i mahiyetini net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Şöyle ki: âyette iman ettikten sonra inkâra meyleden kişinin çetin bir azap ile yüz yüze olduğu belirtilmektedir. Ancak harici sebepler neticesinde bu inkâra sürüklenen insanoğlunun bu hükmün dışında tutulduğu ifade edilmektedir. Ammar İbn Yâsir hakkında nakledilen rivayetler de takıyyenin bu şekilde ifa edildiğinin en güzel örneğini teşkil etmektedir.

3. Mümin 40/28. Âyet

وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ

" Firavun hanedanından olup o zamana kadar iman ettiğini saklayan biri çıkıp şöyle hitap etti…"

Âyetin nûzul sebebi olarak; Mekke ahalisi Hz. Peygamber'i öldürmeye azmedince Ebu Bekr –iman ettiğini gizleyen mümin kişinin söylediği şeyi

أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ *"Rabbim Allah dedi diye bir kişiyi mi öldüreceksiniz?"* söylemesi üzerine bu âyetin nazil olduğu nakledilmektedir.[234]

Ulema "iman ettiğini saklayan mümin" kişinin kimliği hakkında ihtilaf etmiştir. Kimisi bunun İsrailoğullarından bir fert olduğunu söylemiş, bir kısmı bu şahsın Mısırlılardan hatta bizzat Firavun'un aile efradından olduğunu beyan etmiştir. Âyette yer alan مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ sıfatı da bu görüşü pekiştirmektedir. Suddî bu kişinin Firavun'un amcasının oğlu olduğunu nakletmiştir.[235]

Begavî "*Şehrin öbür ucundan bir adam geldi ve dedi ki: «Ey Musa! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında müzâkere ediyorlar. Derhal (buradan) çık! İnan ki ben senin iyiliğini isteyenlerdenim.*»[236] âyetinde yine Musa'ya yardım eden kişinin de bu âyette yer alan mümin ile aynı kişi olduğu belirtilmiştir.[237]

---

[234]İbn Kesîr, *a.g.e.,* VI, 135; Mâturîdî, *a.g.e.,* XIII, 42.

[235] Taberî, *a.g.e.,* XX, 311; Râzî, *a.g.e.,* XXVII-XXVIII, 50; İbn Kesîr, *a.g.e.,* VI, 135; Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud Begavi (516/1122), Tefsirü'l-Begavi (Mealimü't-Tenzil), (thk. Muhammed Abdullah Nemr), Dârü't-tayyibe, Riyad 1993 VII, 146; Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefi (710/1310), *Medarikü't-Tenzil ve hakaiki't-te'vil,* Dârü'l- kalem, Beyrut 1989/1408, III, 1537.

[236] Kasas 28/20.

[237] Begavî, *a.g.e.,* VII, 146.

Mâturîdî ise kişinin zahiren Firavun ehlinden olduğunu ancak hakikatte Musa ve ona tabi olanlardan olduğunu belirtmiştir. Zira kişi iman etmekte ve Firavun'a tabi olmayı terk etmektedir.[238]

Firavun Musa'yı öldürmek isteyince ortaya çıkan Firavun hanedanından imanını gizleyen bu mümin kişi Firavun'un bu davranışına karşı çıkarak uzunca bir tebliğde bulunmuştur. Âyetin siyakında 35. âyete kadar bu mümin'in nasihatine yer verilmiştir ve buradaki ifâdeleri kişinin sadece Allah'a iman etmekle kalmadığı, dini konularda da malûmat sahibi olduğunu ortaya koyucu niteliktedir. Sûre, adını bu âyette hikâye edilen ve "mümin" olarak tanıtılan kişiye istinaden almıştır şeklinde bir rivayet de vardır.[239]

يَكْتُمُ إِيمَانَهُ ifâdesinde esas olan kişinin imanını gizlemesi, nefsi (canı) noktasında tedirgin olmasından karinedir. Bu da toplumun sosyo-politik bakış açısını yansıtmaktadır. Şöyle ki; şayet fert kavmi içinde var olan inançtan başka bir inanca tabi ise öldürülme ya da zarar görme endişesi ile bunu gizleme ihtiyacı içinde olur.[240]

Bu âyette önemli bir husus daha vardır ki; kendi nefsinden endişe ettiği için imanını gizleyen kişi Peygamber'in öldürülme tehlikesi karşısında bu suskunluğunu devam ettirmiyor. Kendi öldürülme pahasına Peygamberinin kurtuluşunu önceliyor olmasıdır.[241] *Takıyye* konusuna yeni bir soluk getiren bu husus göstermektedir ki, kişinin *takıyyeye* göre hareket etmesi ve etmemesi bakımından hangisi toplumun, vatanın ve dinin menfaatine ağır basıyorsa ona göre tavır takınması makbul olandır.

[238] Mâturîdî, *a.g.e.,* XIII, 41.
[239] Taberî, *a.g.e.,* XX, 310-312; Râzî, *a.g.e.,* XXVII-XXVIII, 51-52; Kutup, *a.g.e.,* V, 3079-3082.
[240] Mâturîdî, *a.g.e.,* XIII, 41.
[241] Mâturîdî, *a.g.e.,* XIII, 41.

4. Şia'nın *Takıyye* Konusunda Te'vil Ettiği Âyetler

Şia, ideolojik ve sistematik bir kisveye büründürdüğü *takıyye* algısını meşru bir zemine oturtmak için *takıyyenin* varlığına işaret eden yukarıda yer verilen âyetlerin yanı sıra pek çok âyete müracaat etmiş ve bunları bağlamından koparark yorumlamıştır.

"*İyilikle kötülük bir olmaz*."[242] âyetinde geçen الحسنة ifâdesinden *takıyye,* السيئة den de sırrı ifşa etmenin kastedildiği belirtilmiş ve Cafer es-Sâdık bu âyeti iyiliği *takıyye* yapmak, kötülüğü de *takıyye*ye uymamak şeklinde yorumlamıştır.[243] "*Yakınlarına, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver, sakın saçıp savurma.*"[244] âyeti ile de Hz. Ali'nin velâyetini yaymamak olduğu ileri sürülmüştür. Yine *"Peygamberleri haksız yere öldürüyorlardı"*[245] âyeti ile kastedilenin onların peygamberleri kılıçla öldürmeleri değil, sırlarını yayarak düşmanlarına ifşa etmeleri ve düşmanlarının peygamberleri öldürmeleridir, şeklinde izah etmişlerdir.[246]

Cafer es-Sadık *"İşte onlara sabretmelerinden dolayı mükâfatları iki kez verilir; onlar kötülüğü iyilikle savarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan harcarlar*"[247] âyetinde "sabredenlerin"[248] "*takıyye*ye sabredenler" ve "*Ey iman edenler! Sabredin,*" âyetindeki وصابروا ifâdesini de "*takıyye*ye sabredin"[249] şeklinde yorumladığı rivayet edilir. *"Allah yolunda malınızı harcayın da, kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.*"[250] âyetinin "*kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın"* ifâdesinden de "*takıyye* kastedildiği"[251] ifâde edilmiştir.

Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, Şiî ulema Sunnî ulemânın *takıyye* konusunda delil olarak kullandığı âyetlere ek, başka âyetlerde kullanmış ancak bunları sadece ilgili kısmını almış âyetin siyak sibak ilişkisini pek gözetmemiştir. Yine ilk Şiî hadis ve tefsir kitaplarında *takıyye* ile ilgili olarak şu ifâdeler yer almaktadır: "*Takıyye* bizim ve

---

[242] Fussilet 41/34.
[243] Kuleynî, *Kâfî*, II, 417.
[244] İsrâ 17/26.
[245] Âl-i İmrân 3/112.
[246] Cemil Hakyemez, "Şiî *Takıyye* İnancının Teşekkülü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, III, s. 6, 129-146.
[247] Kasas 28/54.
[248] Kuleynî, *a.g.e.,* III, 307
[249] Ebü'n-Nasr Muhammed b. Mesud Ayyâşi, *Tefsirü'l-Ayyâşi*, (tsh. Haşim Resuli Muhallati) Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrut 1991, I, 237.
[250] Bakara 2/195.
[251] Ayyâşî, *a.g.e.,* I, 106.

babalarımızın dinidir, takıyyesi olmayanın dini yoktur." "Dininize sahip çıkın ve onu *takıyye* ile koruyun çünkü *takıyye*si olmayanın imanı yoktur."[252], "*Takıyye* Allah'ın dinindendir."[253], "Dinin onda dokuzu *takıyye* içindir"[254] şeklinde pek çok nakil vardır.

Şia'nın takıyye mevzuunda delil olarak kullandığı bir diğer âyet:

وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَة

"Allah yolunda malınızı harcayın da, kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın ve hep güzel davranın. Çünkü Allah güzel hareket edenleri sever."[255]

Burada وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ ile kastedilen grup "Allah yolunda infak edenlerdir." Dinin ihyası için nakdi fedakârlıkta bulunmanın önemine temas edilmektedir.[256] Her ne kadar Şia *takıyye* noktasında bu âyeti çokça kendi görüşüne delil sadedinde ileri sürse de Sünni camiânın bu âyeti o bağlamda değerlendirmediği, burada nafakanın öncüllendiği görülmektedir. Yani infak edin! Allah yolunda kendi elinizle kendinizi cimrilik yaparak helake sürüklemeyin demektir.[257]

İbn Abbas diyor ki: "burada tehlike, kişinin Allah yolunda öldürülmesi değildir. Buradaki tehlike, Allah yolunda mal harcamamaktır."[258] Görüldüğü üzere *takıyye* ile uzaktan yakından hiçbir ilişiği olmayan bir âyet dahi bağlamından koparılarak kendi görüşlerine delil olarak ortaya sürülmüştür.

İslâm sancağı altında meydana gelen mezheplerin kendi görüşlerini sağlam bir zemine oturtmak amacıyla ayetleri, kendi görüşleri doğrultusunda yorumladıkları bilinen bir husustur. Şia'nın da takıyye hususunda yapmış olduğu şey tam olarak budur. Ancak bu durum maalesef hem İslâm anlayışına[259] hem de Şia'nın kendi mezhebi oluşumuna zarar teşkil etmiştir.

---

[252] Kuleynî, *a.g.e.,* III, 308-309.
[253] Ayyâşî, *a.g.e.,* II, 8.
[254] Kuleynî, *a.g.e.,* III, 307.
[255] Bakara 2/195.
[256] Taberî, *a.g.e.,* III, 312; İbn Kesîr, *a.g.e.,* I, 404. Seyyid Ebü'l-A'la Mevdudi (1399/1979), *Tefhimu'l-Kur'ân*, (ed. Ali Bulaç), (trc. Muhammed Han Kayani ...ve öte.), İnsan Yayınları, İstanbul 1986, I, 175.
[257] Taberî, *a.g.e.,* III, 312-321; İbn Kesîr, *a.g.e.,* I, 404-406.
[258] Taberî, *a.g.e.,* III, 134.
[259] Âyetleri bağlamından koparıp te'vil etmek suretiyle.

B. *Takıyye* Anlayışını Sınırlandıran Âyetlerin Analizi

Bir önceki konuda *takıyye* meselesinin meşrûiyetine delalet eden âyetler incelendi. Şimdi ise, bu mevzuun hilafına olan yani, İslâm itikâdı üzere olanlar ile olmayanlar arasındaki münasebeti sınırlandıran hatta ambargo koyan âyetler[260] ele alınıp değerlendirilecektir:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُوًا وَلَعِبًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ أَوْلِيَاء

"Ey iman edenler! Ne dininizi alay ve eğlence konusu yapan sizden önce, kendilerine ilahî Kitap verilenleri, ne de diğer kâfirleri dost (ve üzerinize idareci) edinmeyin. Mümin iseniz, Allah'ın bu buyruklarına karşı gelmekten sakının."[261]

Âyeti kerîme, Yahudi ve müşriklerden oluşan bir grubun Müslümanların namazda secde yapmaları ile alay etmeleri, bunu dalga unsuru görmeleri ve ezan okununca gülmeleri neticesinde nazil olmuştur.[262]

Bu âyeti kerîmede kitap ehli ve müşriklerle dostluk kurmanın yasaklandığı ifâde ediliyor. Bunun yasaklanmasının ana gerekçesi olarak da onların dinî ve dünyevî her türlü hayra müştemil olan İslâm dinini ve öğretilerini alaya almaları, onu eğlence aracı olarak telakki edip o şekilde bir tavır takınmaları gösteriliyor. Dinin temel öğelerinden olan namaz konusundaki tavırları buna örnek gösterilebilir;

وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِبًا

"Siz ezan okuyarak namaza davet edince, bunu alay ve eğlence konusu yaparlar"[263]

Bu âyeti kerîme, onların bu mevzuda ne kadar laubali olduklarını, akıl sahibi bir kimsenin yapabileceği en faziletli ameli dâhi düşüncesizlikleri, içlerini körelten kinleri ve hırsları sebebiyle alay ve eğlence konusu yaptıklarını gözler önüne sermektedir. Bu âyet *takıyye* konusunun önemli bir âyeti olan Ali İmran 28. âyet ile paralel ele alınıp değerlendirildiğinde; Mâide 58'in *takıyye*yi nakzeden değil onu desteleyen bir âyet olduğu ortaya çıkar. Mâide 58 ile Ali İmran 28 âyetleri birbirleriyle ilişkilendirilerek ele alındığında

[260] Mâide 5/51, 54, 57; Hicr 15/94; Âl-i İmrân 3/146; Tevbe 9/23; Bakara 2/195; Yusuf 12/58; Nisâ 4/77; Bakara 2/185; Hac 22/78; Mücâdele 58/20.

[261] Mâide 5/57.

[262] İbn Âşûr, *a.g.e.,* VI-VII, 241.

[263] Mâide 5/58.

aralarında bir tenakuzun olmadığı görülecektir. Zira maruf olan âyeti kerîmede de müminlerin kâfirleri dost edinmemeleri üstüne basılarak söylenmiş ve tek bir istisna ile bunun olabileceği belirtilmiştir. Aynı istisna bu âyet için söz konusu edilebilir.[264]

Âyette dini alay ve eğlence konusu yapan ehli kitap ile kastedilenlerin münâfıklar olduğu, onların zahiren Müslüman gibi görünüp gizliden gizliye İslâm'a karşı oldukları şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ [265] dedikleri, kâfirlerle kastedilen güruhun ise putlara kul olan müşriklerin bizzat kendileri oldukları rivayet edilmektedir.[266] S. Ateş'in bununla ilgili yorumu, "Müslüman gibi görünen bir takım imanları zayıf insanların Yahudi ve Hıristiyanlar ile beraber olup Müslümanlarla alay ettiklerine, dini eğlence konusu yaptıklarına işaret vardır" şeklindedir.[267] Tahir İbn Âşûr'un konuya yaklaşımı ise: "Bu âyet Medine'deki Yahudi ve müşrikleri dost edinmeyi yasaklamıştır, Hıristiyanları değil. Zira Medine'de Hıristiyan bulunmamaktadır."[268] Ancak yine Mâide sûresinde bir başka âyette direkt Yahudi ve Hıristiyanlar zikredilerek dost-veli edinilmemeleri gerektiği belirtilmektedir. *"Ey iman edenler! Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar ancak birbirlerinin dostudur. Sizden kim onları dost edinirse o da onlardandır."*[269]

Burada kâfirlerden birini dost edinmenin yasaklanmış olmasıyla hepsini dost edinmenin nehyi bahis konusu olabileceği gibi, bunun tam tersi yani onların tamamını dost edinmenin yasaklanmış olması ile biri ile dost olmanın da yasaklanmış olduğu sonucuna ulaşılabilir.[270] Mâide 53. âyette bütün kâfirleri dost edinmeyi yasaklayan umumi bir nehy söz konusu olsa da Al-i İmran 28. âyetin buna bir istisna getirdiği malumdur.[271]

Ehli kitap ve müşriklerin İslâm hususundaki davranışları bu şekilde iken, kalbinde hastalık olan (iman eksikliği gibi) kimse dışında onları dost edinen çıkmaz. Onları dost edinmek onlar için güzel şeylere kapı aralamaya yardım edebileceği gibi kulu irtidata da

[264] İbn Kesîr, *a.g.e.,* II, 599; Râzî, *a.g.e.,* XI-XII, 68.
[265] Bakara 2/14.
[266] Taberî, *a.g.e.,* VIII, 534; Râzî, *a.g.e.,* XI-XII, 68.
[267] S. Ateş, *Çağdaş Tefsir*, III, 19.
[268] İbn Âşûr, *a.g.e.,* VI-VII, 241.
[269] Mâide 5/51.
[270] Taberî, *a.g.e.,* VIII, 535.
[271] Râzî, *a.g.e.* XI-XII, 68.

sürükleyebilir. Dini alaya almak gibi çirkin bir amaç gözetmiyorlarsa onlarla ilişki kurmak Allah'ı, Resulü'nü ve müminleri dost edinmenin hilafına bir durum değildir.[272]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ

"Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İçinizden onları dost edinenler, zalimlerin ta kendileridir."[273]

Âyet İslâm'dan irtidat edip Medine'den Mekke'ye giden yedi kişi hakkında nazil olmuştur. Allah'a asî olan anne baba dâhi olsa onlarla ilişkilerde dikkatli olunması gerektiği ve onları velî edinilmemesi gerektiğinin üzerinde net bir şekilde durmaktadır.[274]

Âyeti kerîme bilhassa mümin'in hicret etmesi ve küfr beldesini terk etmesi hususuna işaret etmektedir. (Bunu itibara alarak nazil olmuştur.) Esma bir gün Peygamber'in huzuruna geldi ve ona: Ya Resulullah annem müşrik olmakla beraber bana bazı isteklerle geliyor onu terk edeyim mi? Peygamber: Anneni terk et buyurmuştur.[275]

Ondan uzaklaşmamak, onu terk etmemek, sessiz kalmak kabul etmekle eş değer değerlendirilebilir. Nitekim İbn Abbas bu hususta, "Şirke rıza gösteren de müşriktir." buyurmuştur.[276]

Bu âyet ile kalp ve akîde bağı koptuğu zaman kan ve nesep bağına da son verildiği ve Allah için yakınlık ve dostluğun son bulması ile ailedeki yakınlık ve dostluğun da sona erdiği müşâhede edilmektedir. Küfrü imana tercih eden bir kavmi dost edinmek imanla kabili telâfi olmayan bir durum arz etmektedir.[277]

الولاية kelimesinin hakikatte din hususunda onlarla uyumlu olma mânâsına ihtimali vardır. Hakikatte onlarla dost olmak onlardan biri olmakla eş değerdir. Ve bu da o kişinin zalimler güruhundan olduğunu tesciller. الولاية aynı zamanda hakikatte değil ama görüntü itibariyle (zahiren) onlarla birlikte olmaya da muhtemeldir. Helak olmak ya da dinin izalesi

[272] Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed Ebû Zehre (1394/1974), *Zehretü't-tefasir,* Dârü'l-fikri'l-arabi, Kahire t.y., V, 2256.

[273] Tevbe 9/23.

[274] Mukatil bin Süleyman (150/767), *Tefsir-i kebir,* (thk. Abdurrahman Mahmud Şehhate), (çev. M. Beşir Eryarsoy), İşaret Yayınları, İstanbul 2006. II, 136.

[275] Kurtubî, *a.g.e.,* X, 140.

[276] Kurtubî, *a.g.e.,* X, 140.

[277] Kutup, *a.g.e.,* III, 1615; Kurtubî, *a.g.e.,* X, 139.

gibi zarurî bir durumda asıl akîdesini gizleyip, zahiren onlardan biri imiş gibi bir tavır sergilemesi mubah bir davranıştır.[278]

C. Âyetlerin Analizi Neticesinde Bilinmesi Gereken Temel Unsurlar

1. *Takıyye*nin Geçerliliği

Takıyye'nin geçerli olup ol(ma)mazlığı hususunda pek çok hüküm vardır:

1)*Takıyye* ancak Müslüman bir ferd kâfir bir topluluk içinde bulunduğunda ve o kâfirlerden canı ve malı hususunda endişe ettiğinde dili ile müdârâda bulunması sûretiyle olur. Ancak burada sadece dil ile söylemesi ve inkârın kalbe nûfuz etmemesi şarttır.[279]

2)Ali İmran 28. âyetin zahiri, *takıyye*nin sadece kâfirlerin sultası altında bulunulduğu takdirde helal olduğuna delalet etmektedir. Ancak Şâfi'nin görüşü, (r.a.) Müslümanların kendi içlerindeki durumu şayet Müslümanlar ile müşrikler arasındaki durum ile paralellik arz ediyorsa, canlarını korumak için Müslümanların *takıyye*ye başvurması helal olur şeklindedir.

3)*Takıyye* dini izhar hususunda da olabilir. Ancak başkalarının zararına bir eylem söz konusu ise burada *takıyye*ye başvurmak asla caiz değildir.[280]

4)Malın korunması mevzuu *takıyye* konusunda Hz. Peygamberden nakledilen, *"Müslüman bir kişinin malının dokunulmazlığı, kanının ve canının dokunulmazlığı gibidir"*[281] hadisine kıyasla malın korunması canın korunmasıyla eş değer görülmüştür.[282]

5)Mücahid'den nakledildiğine göre: "Bu hüküm İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanların azlığı ve zayıflığı sebebiyle geçerli idi. Ama İslâm devleti güç kuvvet kazandıktan sonra bu hüküm geçersiz olmuştur. Bunun aksine Hasan el-Basrî "*Takıyye* kıyamet gününe kadar geçerlidir"[283] buyurmaktadır.[284]

---

[278] Mâturîdî, *a.g.e.,* VI, 317-318.
[279] Taberî, *a.g.e.,* V, 318
[280] Taberî, *a.g.e.,* V, 318
[281] Müsned 1/446.
[282] Taberî, *a.g.e.,* V, 318
[283] İbn Kesîr, *a.g.e.,* II, 24.
[284] Râzî, *a.g.e.* VIII, 12-13; Kurtubî, *a.g.e.,* IV, 62.

6)İkrime'den nakledildiğine göre إِلاَّ أَن تَتَّقُواْ مِنْهُمْ تُقَاةً ifâdesi belli sınırlar içerisinde geçerlidir. Mümin, mümin kardeşini öldürmek ya da onun malına zarar vermek tehdidi ile karşı karşıya kalırsa bunu yapması helal değildir.[285]

7)Kişinin *takıyye* yapması caiz olduğu halde, hakkı dile getirmesi daha efdaldır, diyenler de vardır. Müseylime hadisinde vaki olduğu üzere.

2. Mümin-Kâfir Dostluğu

Mümin'in kâfir ile dost olması birkaç şekilde olur:

1)Kâfirin küfrüne ses çıkarmayıp onu dost edinmesidir ki bu kendisine yasaklanmıştır. Zira böyle bir durum kâfirin küfrünü tasvip ettiği anlamına gelir. Bu da küfre razı olmak demektir ve mümin birinin bu durumda mümin kalması pek mümkün değildir.

2)Herhangi bir sebep ile kâfire meyletmek, yardım etmek, destek olmak. Bu ise küfrü gerektirmez ancak mümine yasak bir eylemdir.

3)Dünyevî meselelerde kâfir ile iyi ilişki içerisinde olmak ki bu yasak edilmemiştir.[286] Müslüman olmayan bir ülke ile ticarî anlaşmalar yapmak ve benzeri hususlar bunun altında değerlendirilebilir.

Maddeler halinde zikrettiğimiz bu hususu biraz daha açalım ve şu sorunun cevabını vermeye çalışalım: Küfr ehli ile hangi şartlar altında yakın ilişki kurulabilir, hangi şartlar altında kurulamaz?

Tahir İbn Âşûr *takıyye*nin mahiyeti hakkında, "Kişi küfr ehlinin dinine meyletmeksizin, akrabalık ve yakınlık hasebiyle küfr ehline itimat ederse, bilsin ki kâfirler onlara besledikleri düşmanlıkları açığa çıkarır ve onlarla alay ederler. Bu durum Müslüman için küfrü gerektirmese de İslâm'ın zararına bir eylem olması gerekçesiyle büyük günah olarak addedilmiştir.[287] Bu görüşünü şu âyeti kerîme ile tesciller.

[285] Taberî, *a.g.e.* V, 318.
[286] Râzî, *a.g.e.,* VIII, 10-11.
[287] İbn Âşûr, *a.g.e.,* III-V, 218.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُوًا وَلَعِبًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ أَوْلِيَاءَ

"*Ey iman edenler! Ne dininizi alay ve eğlence konusu yapan sizden önce, kendilerine ilahî Kitap verilenleri, ne de diğer kâfirleri dost edinmeyin*."[288]

İslâm'a zarar veren küfr ehlinden olmayan bilâkis İslâm'ın zuhuru esnasında Müslümanlara sevgi besleyip onlara kol kanat geren Arap Hıristiyanlarının durumu (Habeş Hıristiyanları) hakkında İbn Âşûr Râzî'den alıntıda bulunarak: "Bu orta bir yoldur. Onlarla yakın ilişkilerde bulunmak ne küfrü gerektirir ne de yasak sayılmıştır." demektedir. Müslümanların düşmanlarına karşı zafer kazanmak amacıyla küfr ehlini dost edinilmesi hususuna verilecek hükümde ise ihtilaf edilmiştir. İbn Kasım, Peygamber'in bir hadisine istinaden: "Savaşta müşriklerden yardım alınmaz." derken Malîk: "İhtiyaç anında küfr ehlinden yardım alınmasında bir be'is olmadığını" belirtmiştir. İbn Abdil Berr ise İbn Kasım'ın görüşüne dayanak kıldığı "Müşriklerden asla yardım alacak değilim."hadisin senedinde ulemanın ihtilaf ettiğini belirtmiştir.[289]

Bir Müslüman'ın bir kâfir ile dostluk ve yakınlık gibi bir sebebe binaen arkadaşlık kurması ise, şayet Müslümanların zararına bir durum husule gelmeyecekse böyle bir arkadaşlık yasaklanmış bir dostluk değildir. Bu görüşün dayanağı ise şu âyeti kerîmedir:

وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا

"Eğer onlar seni, ortak olduğuna dair hiçbir bilgin olmadığı şeyleri, Bana ortak saymaya zorlarlarsa sakın onlara itaat etme. Ama o durumda da kendileriyle iyi geçin, makul bir tarzda onlara sahip çık."[290]

Dünyevî ticaret, alış-veriş, ittifak, anlaşma gibi mevzularda *takıyye*ye başvurmanın hükmü yine pek çok açıdan ihtilaflıdır ve fıkıh ilminin konuları içine dâhildir.[291]

[288] Mâide 5/57.
[289] İbn Âşûr, *a.g.e.,* III-V, 219.
[290] Lokman 31/15.
[291] İbn Âşûr, *a.g.e.,* III-V, 220.

3. *Takıyye* Kimler Arasında Meşrûiyet Kazanır

Takıyye Râzî'nin de belirttiği gibi müminin can ve malının heder olma korkusundan dolayı başvuracağı bir ruhsattır. Bu ruhsat ancak kâfirlerden gelebilecek tehlikeler karşısında kullanılabilir. Gerçi Şâfiî gibi bazı âlimler Müslümanların kendi aralarında da *takıyyenin* olabileceğini ve bunun da meşrûiyetinin söz konusu olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte Sünnî müfessirlerin hemen tamamı bu konuyu kâfir-mü'min karşıtlığı bağlamında ele almışlardır.[292] Ancak vakıa (sünnî camiâ içerisinde de) ortam ve zeminin durumuna göre Müslümanların kendi içlerinde *takıyye*ye başvurduğunu göstermektedir.

Şiî mantalite ise *takıyye* hususunda hep bir adım önde gidip Hz. Muhammed, Hz. Yusuf ve Hz. İbrahim gibi peygamberlerin de hakkın ve gerçeğin ortaya çıkması adına *takıyye*ye başvurduklarını dile getirir.[293] Ayrıca peygamberlerden sonra en yetkili kimse olarak niteledikleri imamların da söz ve fiillerinde *takıyye*ye müracaat ettikleri ve halkı da *takıyye*ye başvurma noktasında cesaretlendirdikleri eserlerinde yer almaktadır.[294]

Fıkıh erbabından Serahsî (490/1096) *takıyyeye* başvurmada herhangi bir sakıncanın olmadığını, canı tehlikede olan bir kimsenin bazı farzları terk etmesine izin verildiğini belirtmektedir. *Takıyye'nin* kullanılmasını kâfirlere karşı olmak kaydını koymamış sadece hayatı kurtarmak temeline dayandırmıştır.[295] Cessas ise (370/980) kendisine işkence edilen kimsenin *takıyyeye* başvurmasını Allah'ın izni olarak belirtmiştir.[296]

4. Zorlamanın Şer'i Hükmü

Mâturîdî ikrâh noktasında, mümin ikrâh altında inandığının aksine görüş beyan etmesi ile kâfirin ikrâh altında yine inancının aksine ifâde de bulunmasının hükümleri arasındaki farka temas etmiştir. Kâfir ikrâh altında "Müslüman oldum" dediğinde zahiren Müslüman olmasının kabûlü ile müminin yine ikrâh altında zahiren inkâr sözünü söylemesi ile o da küfr

---

[292] Öztürk, *Takıyye*, 21.

[293] Ayrıntılı bilgi için Bkz. 81. sayfa

[294] Ebu Ca'fer Muhammed b. Ya'kub el-Kuleynî, (329-941), *el-Kâfî fi ilmi'd-Din,* (thk. Seyyid Cevad Mustafa), Tahran, ts. II, 220.

[295] Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Mebsut*, Mısır 1331, XXIII, 47.

[296] Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessas, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi), Dâru İhyai't-türasi'l-Arabi, Beyrut 1985, II, 286.

ehlinden sayılır diyen kişiye bu ikisinin aynı şey olmadığını ve birbirlerine kıyas edilemeyeceğini belirtmiştir. Allah kulundan bunu bir nimet ve lûtf olarak affeder ve kul iman üzere olur der.[297] Genel telakki de bu yönde olmakla beraber âyetler de buna işaret etmektedir. Kişi inkârı kalben kabul etmediği sürece söylediği inkâr sözünden dolayı kâfir addedilemez.

5. *Takıyyeye* Başvur(ma)manın Hükmü

Takıyye kula verilen bir ruhsat olmakla birlikte diğer fıkhî hususlarda olduğu gibi kul bu ruhsatı ifa etme noktasında mücbir değildir. Sefere çıkan bir müminin dört rekâtlık farz namazları iki rekât kılmasındaki ruhsat ile *takıyye*ye müracaat aynı şey değildir ve aynı şekilde değerlendirilemez. Dolayısıyla kul baskı altında *takıyye* yapmakla yükümlüdür denilemez. Örneğin, Hz. Bilal (r.a.) müşriklerin şahsına yönelik yapmış olduğu tüm işkencelere, eziyetlere rağmen onların söylediklerini kabule yanaşmamıştır. Kendisine yapılan işkence o raddeye varmıştı ki, sıcağın şiddetini artırdığı zaman diliminde çıplak vücuduna kızgın taşlar koyuyorlar ve Allah'ı inkâra zorluyorlardı. O ise onların bu isteklerini reddetmekle kalmıyor; "O birdir, O birdir." demenin yanında "Allah'a yemin olsun ki sizi bundan daha fazla kızdıracak bir kelime bilseydim mutlaka onu da söylerdim." buyuruyordu.[298]

Yine Müseylime olayındaki diğer şahıs ve Yasir'in ehli de burada delil olarak kullanılabilir.[299] Habbab İbn Eret'ın da (r.a.) eriyen yağları ateş söndürünceye dek kor üzerinde yatmaya zorlanmasına rağmen imanında sebat göstermesi bunun örneklerindendir.[300]

Bu ve benzeri olaylar göstermektedir ki; kul kendisine bahşedilen bu ruhsatı ifa noktasında serbest bırakılmıştır. Kendi ihtiyacı doğrultusunda seçim yapmada özgürdür. İster takıyyeye müracaat etsin ister etmesin, Allah nezdinde kötü bir akıbet ile cezalandırılacak değildir.

---

[297] Mâturîdî, *a.g.e.,* IX-X, 198.
[298] Râzî, *a.g.e.,* XVIIII-XX, 97; İbn Kesîr, *a.g.e.,* IV, 228-229.
[299] Râzî, *a.g.e.,* XVIIII-XX, 97-98.
[300] Mevdudî, *a.g.e.,* III, 57; İbn Âşûr, *a.g.e.,* XIII-XV, 292.

II. TARİHİ ARKA-PLÂNI

Takıyye kavramına bütüncül bakıldığında kavramın, insan doğası ve çevre etkileşimi sonucunda bireyin ortama göre tavır ve davranışlarında değişiklik göstermesi olarak, teşekkül ettiği görülmektedir. Şu açıktır ki, bu kavram İslâm dini ile insan hayatına yerleşmiş değildir. Hatta insanın var olduğu ilk andan itibaren insan yaşamında görülmesi muhtemel davranış şekillerinden biridir. Ancak kavrama yüklenen temel anlam her devir ve dönemde değişiklik göstermiştir. Diğer milletlerde ve dinlerde de bu kavramın yaşam alanına dâhil olduğunu delillendiren örneklere yer vermeyi amaçlamakla birlikte temel hedef, kavramın İslâm literatüründe izlediği yolu ve bu yol boyunca takip ettiği anlam yelpazesini ortaya koymak olacaktır.

Takıyye kavramı Müslümanlar arasında ilk olarak bazı Hâricî gruplar tarafından kullanılmış olsa da bu düşünceyi bir inanç sistemi haline getirenler Şiîlerdir.[301]

Takıyyenin varlığına delil teşkil eden âyeti kerîmeleri ve ilk dönemden günümüze müfessirlerin bakış açısını ilgili âyetler kısmında incelenmişti. Bu âyetlerin nazil olmasına mesned teşkil eden vakıalara bakıldığında *takıyyenin* Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönem itibari ile sosyal yaşamda zulme maruz kalan Müslüman kesimin canını, namusunu koruma amacıyla *takıyye* kalkanına sarıldığı ve İslâm'ın da buna onay verdiği görülmektedir. Ancak zihinleri karıştıran husus sonraki dönemlerde teşekkül eden mezheplerin *takıyye* konusunu uygulama noktasında farklılık göstermesidir. Ve her mevzuda olduğu gibi bu konuda da her mezhebin kendi ekolünün benimsemiş olduğu temel öğretiye Kur'ân'dan delil getirme yoluna gitmesidir. Diğer önemli bir husus ise ilk dönemde *takıyye,* Müslüman'ın kâfir'e karşı geliştirmiş olduğu bir strateji idi, fakat zamanla Müslüman'ın Müslüman'a karşı kullandığı bir zırh misyonu üstlendi. Mezhepler içi farklılıklar söz konusu olduğunda tarafların birbirine karşı katı tutumları neticesinde bireylerin yapması gereken şey nedir? Böyle bir durumda *takıyye*den bahsedilebilir mi? Bahsedilen İslâm'ın onay verdiği *takıyye* midir, yoksa tarafların birbirini aldatması mı? Şeklinde pek çok soru işareti *takıyye* ile beraber varlığını sürdürmektedir.

[301] Hakyemez, *a.g.mk.*, 131.

A. İslâm'dan Önceki Dinlerde *Takıyye* Anlayışı

Takıyye kavramı diğer Kutsal metinlerde direkt geçmemekle beraber bu hususiyete işaret eden bazı pasajlar ya da bazı tarihi olaylar göze çarpmaktadır. Tevrat Korintlilere mektup bölümündeki şu ifâdeler söylemimizi delillendirici mahiyettedir; "Yahudiler'i kazanmak için Yahudiler'e Yahudi gibi davrandım. Kendim Kutsal Yasa'nın denetimi altında olmadığım halde, Yasa altında olanları kazanmak için onlara Yasa altındaymışım gibi davrandım. Tanrı'nın Yasası'na sahip olmayan biri değilim, Mesih'in Yasası altındayım. Buna karşın, Yasa'ya sahip olmayanları kazanmak için Yasa'ya sahip değilmişim gibi davrandım. Güçsüzleri kazanmak için onlarla güçsüz oldum. Ne yapıp yapıp bazılarını kurtarmak için herkesle her şey oldum. Bunların hepsini Müjde'de payım olsun diye, Müjde uğruna yapıyorum."[302]

Rivayete göre Fars Dünyasında yaşayan Maniheistlerin en büyük arzusu, kutsal kabul ettikleri Bâbil'e yerleşmekti. Ancak şehrin kontrolü kendi inançlarına sapık gözüyle yaklaşan Mazdeistlerin elinde bulunduğu için katliama maruz kalmaktaydılar. Bu sebeple de Bâbil'e yerleşemeyip başka bölgelere dağıldılar. Yaşadıkları bu bölgelerde *takıyye* anlayışını geliştirerek fikirlerini gizlemeye, Hıristiyanların bulunduğu bölgelerde Hıristiyan, Mecusilerin bulunduğu bölgelerde Mecusi, Budistlerin bulunduğu yerlerde ise Budist görünerek hayatlarını devam ettirmeye çalıştılar.[303]

Bu ve benzeri rivayetler *takıyye* uygulamasının dini değil bireysel bir kimliği olduğunu ortaya koymaktadır. Zor durumda kalan bireyin kişisel bir dürtü ile başvurduğu anlık bir durumdur. Bireylerin menfaatleri ve onları zora koşmamak için İslâm'da belli şartlar altında bu uygulamaya müsamaha göstermiştir.

[302] Kitabı Mukaddes (Yeni Ahit), Korintlilere Birinci Mektup, 9. Bab, 20-23.
[303] M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe,* Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 162.

B. İslâm'ın İlk Yıllarında *Takıyye* Örnekleri

İslâm'ın doğuşunun ilk yıllarında Hak Din'e girmeyi kabul etmeyen Kureyş Kâfirleri, İslâm'ı kabul eden Ammar, babası Yasîr ve annesi Sümeyye, Süheyb, Bilal, Habbâb, Salim ve Hadramî'nin kölesi Cebr'i zorla dinlerinden döndürmeye kalkıştılar.[304]

İslâm tebliğ tarihinin ilk yıllarında bu olayın vukuuna delalet eden iki maruf hâdise vardır. Bunlar Ammar İbn Yasir ve Müseylimetü-l Kezzap vakıası olarak dillendirilebilir.

"Rivayet edildiğine göre, Kureyş, Ammar'ı ve babası Yasir'i ve annesi Sümeyye'yi mürted olmaya zorladılar. Onlar mürted olmayı kabul etmediler. Bunun üzerine Sümeyye'yi birer ayağından iki devenin arasına bağladılar ve sen erkekler için Müslüman oldun, diyerek bir mızrak ile önünden deştiler. Develere sürükletip parçalatarak öldürdüler. Arkasından Yasir'i de öldürdüler ve İslâm'da ilk öldürülen bu ikisi oldular. Annesini babasını da bu durumda gören Ammar ise, zorlananı hemen diliyle söyledi. Bunun üzerine "Ey Allah'ın elçisi! Ammar dinden çıkmış" denildi. Resulullah (s.a.v) buyurdu ki: "Hayır! Ammar, baştan ayağa iman dolmuş, iman onun etine, kanına karışmıştır." Derken Ammar ağlayarak Resulullah'a geldi. Resulullah da gözlerini silmeye başladı ve buyurdu ki: "Neyin var? Tekrar ederlerse sen de dediğini tekrar et." buyurmuşlardır."[305]

Rivayet olunuyor ki, Müseylemetü'l-Kezzab, ashaptan iki kişiyi esir almıştı. Birine, "Muhammed'in Allah'ın resulü olduğuna şahadet eder misin?" diye sordu, o da "Evet, evet, evet!" dedi. Sonra, "Benim de Allah'ın resulü olduğuma şehadet eder misin?" diye sordu, ona da "evet" dedi. Müseyleme kendisi için, "Ben Beni Hanif'in peygamberiyim, Muhammed Kureyş'in peygamberi" diye iddia ediyordu. Sorguya çektiği birinci esiri serbest bıraktı, öbürünü çağırdı, "Muhammed'in Allah'ın resulü olduğuna şahadet eder misin? diye sordu, o da "evet" dedi, "Benim Resulullah olduğuma şehadet eder misin?" diye sorunca, "Ben dilsizim, ben dilsizim, ben dilsizim" dedi. Müseyleme de onu hemen öldürdü. Bu haber Hz. Peygamber'e erişince, "O öldürülen imanındaki sadakat ve samimiyet üzere geçti, mübarek olsun; öbürüne gelince o da Allah'ın ruhsatını kullandı, bunda da bir zarar yoktur." buyurdu.

---

[304] İbn-İ Hişam, *Abdülmelik, es-Siret'ün-Nebeviyye,* (çev. İzzet Hasan), Neşet Çağatay, Ankara, 1992, 202-204; Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, (çev. N. Şisman), İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, 116-117.

[305] Nesaî, İman 19; Taberî, *a.g.e.*, XIV, 373-376; Râzî, *a.g.e.*, XVIIII-XX, 97; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IV, 228; Kasımî, *a.g.e.,* IX-X, 164.

Bu örnekler *takıyyenin* İslam tarihinde vukuunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

C. Çeşitli Coğrafyalarda *Takıyye* Örnekleri

İslâm'ın yayılış safhasında pek çok zorlukla karşılaşan (Müslüman olan bazı milletler) baskı ve zorlama neticesinde kalplerinin derununda taşıdıkları imandan kopmamakla birlikte dil ile İslam dairesinden çıktıklarını beyan etmek suretiyle *takıyye* uygulamasında bulunmuşlardır.

Habeşistanlılar arasında İslâm'ın yayılış tarihinde bunun örnekleri görülmektedir. İslâm'ın hızla yayıldığı bu bölgede 14. y.y. da Kral Sarifa Ar'âd (1342-1370) ülkesindeki Müslümanlara karşı sert tedbirler aldı. Onları Hıristiyan olmaya zorluyor ve kabul etmek istemeyenleri ya öldürüyor ya da sürgüne gönderiyordu. Kral'ın zulmünden endişe eden halk onun tüm emirlerine itaat ediyor ya da o dine geçiyordu. Ancak o dönem tarihçilerinin beyanatına göre bu din değiştirme işi sadece korku dolayısıyla meydana gelmekte ve yeni mühtedilerin bağlılıklarından şüphe edilmekteydi. Bu şüphenin en önemli dayanağı ise fırsat bulan mühtedinin hemen İslâm dinine geçmesiydi. Bir Müslüman'ın Ahmed Gran'a yazmış olduğu şu mektup bu hususu dile getirmektedir: *"Ben bir Müslüman evlâdıyım. Müşrikler tarafından esir alındım ve zorla Hıristiyan yapıldım; fakat kalben daima gerçek imana bağlı kaldım. Şimdi önce Allah'dan sonra O'nun peygamberi ve tarafınızdan korunulmak üzere size iltica ediyorum."*[306]

Kendi dininden, milletinden olmayanı kabul etmeme, yok etme vakıası maalesef tarih boyunca devam etmiştir. İster Müslüman olsun ister Hıristiyan ister Yahudi, hoşgörü ve insan sevgisinden uzak olan her insanoğlunda bu barbarca davranış biçimi gözlemlenmektedir.

Norveç'in güney bölgesinde Hıristiyanlığı yayarken Kral Olaf'ın dinini kabul etmeyenleri kılıçtan geçirmesi. Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervan'ın "Mısır halkından her kim dinime girmez, benim gibi ibadet etmez ve inancıma uymazsa, onu kılıçtan geçirip çarmıha gereceğim" sözleri bu acı gerçeği ortaya koymaktadır.[307] Bu ve benzeri kıyımlar yaşandıkça da *takıyye*ye başvurmanın devam ede geleceği muhakkaktır.

[306] Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, İnkılâb Yayınları, İstanbul 2007, 158-161.
[307] Arnold, *a.g.e.,* 26-27.

III. *TAKIYYE* KONUSUNA YAKLAŞIMLAR

A. Mezheplerin Yaklaşımları

İslâm dünyasındaki fırkalaşma, bölünme ve parçalanmalar *takıyye* anlayışına yeni bir hüviyet kazandırmıştır. İslâm dini, bütün dünyadaki dağınıklığı gidermek, sınıf, din ve ırk farklarını ortadan kaldırmak üzere gelmiş olmasına rağmen Müslümanlar içinde birbirlerine düşman ve müsamahasız fırkalar, gruplar, mezhepler ve çeşitli cereyanların ortaya çıkmasında siyasi çalkantıların rolü açıktır. Saltanat ve mülk sahiplerinin bu ayrılıkları kendi iktidarlarını ayakta tutabilmek için körüklediklerine de şahit olunmuştur. Bunun neticesinde İslâm ümmetleri birbirine karşı cephe aldı. Milletin fertleri birbirleriyle uğraşırken saltanat sahipleri de tantanalı bir hayat sürdüler. Hz. Osman devrinde cereyan eden olaylardan itibaren bunun misalleri çokça görülmüştür. Hz. Osman'ın akrabaları önce o'nun akrabalarına düşkünlüğünü istismar ettiler. Şehit edildikten sonra da öldürülüşünü alabildiğince kullandılar. Mülk ve saltanatlarının paravanı yaptılar. Böylece İslâm âlemi ikiye bölündü. Bundan sonra olaylar daha da karmaşık bir biçimde devam etti. Düşmanlık, kardeşliğin yerini aldı. Hz. Ali'ye lanet etmek Emevilerin, Muaviye'ye lanet etmek Kûfelilerin alameti oldu.[308] Bu ve benzeri olaylar insanları farklı şekilde davranmaya itmiş bu da *takıyye*nin yeni bir boyutta ilerlemesine sebep olmuştur.

Cereyan eden bu olaylar perspektifinde, *takıyye* kavramının anlamındaki kapalılığın ana gerekçesinin mezheplerin bu konudaki tutumlarının farklı olmasından kaynaklandığı ifâde edilebilir. Hâricîler başta olmak üzere, Mutezile, Şia ve Ehl-i sünnet'in bakış açılarının kısmen benzerlikler kısmen de farklılıklar gösterdiği aşikârdır. Ve tüm bu mezhepler içerisinde de konuyu ele alış bakımından farklılıklar mevcuttur.

Ehl-i sünnet uleması, şartlarının oluştuğu durumlarda *takıyye* yapmanın cevazına işaret etse de Hâricî fırkalarda fikir birliği söz konusu değildir. Hâricî fırkalarından biri olan Necadat grubuna göre ölüm tehlikesi karşısında hem kavlen, hem de fiilen *takıyye* yapmak caizdir. Bu görüşlerini Âl-i İmrân ilgili âyet ile açıklarlar. Ezarika grubu ise "*Takıyye* ne kavlen ne de fiilen caiz değildir" demektedir. Bunlar ise görüşlerini Nisa 77 ile pekiştirirler. Bir diğer Hâricî Fırkası olan Sufriye ise bu mevzuda "*Takıyye* fiilen değil sadece kavlen

[308] İlhan, *Takıyye*, 166-167.

caizdir" demiştir.[309] Mutezile ise konuyu emri bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker bağlamında değerlendirmektedir. *Takıyye*yi iman esaslarından biri olarak değerlendiren ve dinin olmazsa olmazları arasına dâhil eden mezhep ise Şia'dır.

Can tehlikesi söz konusu olduğu zaman kişinin derûnundaki imanını, inancını gizleyebileceğine ruhsat verildiği hemen her mezhepte kabul edilmiştir. *Takıyye*, pek çok dini-siyasi mezhebin ve anlayışın kabul ettiği bir tutumdur.[310] Aşağıda ise bahsi geçen bu mezheplerin *takıyye* algılarının ne olduğu konusunda detaylı bilgi verilecektir.

1. Hâricîlik

Pek çok mevzuda olduğu gibi bu konuda da sert ve aşırı söylemleri vardır. *Takıyyenin* en şiddetli muhalifleri olarak bilinmektedirler.[311] Hâricîler derler ki; *takıyye* hiçbir şekilde caiz değildir. Malı, nefsi ve namusu dine karşı korumak ve gözetmek asla caiz değildir. Misal olarak, onlardan bir kişi, namaz kılarken hırsız veya gasıp gelip değerli olan mallarını çalsa veya gasbetse, o kişi namazını bozamaz. Aksine namazını bozması haramdır.[312] Hâricîlerin gerek fert gerekse toplumun *takıyye* yapmasına asla müsaade etmedikleri ve dinin her şeyden üstün olduğu gerekçesiyle bir Müslüman ne kadar zorlanırsa zorlansın, ölümünden dahi korksa dinde *takıyye* yapamayacağını savundukları yaygın olarak bilinen bir husus olmakla beraber,[313] hâricî fırkalarının hepsini aynı görüş çerçevesinde değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim Ezarika, kendilerinin istediği şartları taşımayan halifelere karşı çıkmanın gerekliliğini savunup bunu *"Baksana o kimselere ki, savaş zamanı değilken kendilerine: "Savaşa sebebiyet vermeyin, namazı hakkıyla ifa edin, zekâtı verin!" denilmişti. Sonra onlara savaşma farz kılınınca, onlardan bir kısmı insanlardan, Allahtan korkarcasına, hatta daha fazla korkup şöyle diyorlar…"* ve *"Allah yolunda mücahede eder ve bu hususta dil*

[309] Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Abdülhamit, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları,* (trc: M. Saim Yeprem), Marifet Yayınları İstanbul 1994, 90; Muhammed Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, (trc: Mustafa Öz), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, 119-140; Mustafa Ekinci, "İmamiyye Şiası'nda Takiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2006, XI, sy., 15, 30.

[310] Akyüz, Kur'ân *da Siyasi Kavramlar*, s. 217.

[311] Şehristânî, *a.g.e.*, I, 192; Julius Welhausen, *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri,* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1996, 44.

[312] Âlûsî, *a.g.e.*, III, 197-198.

[313] Muhammed Reşid Rıza, *Tefsirü'l-menâr*, Dârü'l-ma'rife, Beyrut t.y., III, 280-281; Alûsî, *a.g.e.,* III, 123.

uzatan hiçbir kimsenin ayıplamasından korkmazlar." vb. âyetleri *takıyye* ile amel etmenin caiz olmadığı görüşünü delillendirmede kullanırlar.

Yine bir hâricî fırkası olan Necedât ise Ezârika'nın zıddı bir görüş beyan edip, seçilmiş halifeye açıktan karşı çıkıp savaşmaktansa, *takıyye* yapmanın hâricîlerin varlığını korumaları açısından daha yararlı olacağını düşünmektedir. İbâdiyye'nin de bu doğrultuda görüş beyan ettiği bilinmektedir.[314]

Hâricîler, Hz. Ali karşısında Nehrevan'da yenilince tükenmekten kurtulmak, hayatlarını korumak, güçlenmek sayılarını artırmak için beklediler. Nafi b. el-Ezrak (65-694) hurucuna kadar açıktan hareket etmediler. Nafi huruc hareketine taraftarlarının tamamının katılmasını sağlamak için, harbe gitmeyip oturanları tekfir ediyordu. Kader arkadaşı Necdet (69-694) ise *takıyye*yi caiz görüp kaadeyi tekfir etmiyordu.[315]

Genel olarak hâricîlerin içinde bulundukları bir takım özel sebeplerden dolayı *takıyye*den sadece siyasi bir taktik olarak istifâde yolunu tercih ettikleri söylenebilir. Bu çeşit bir *takıyye* yorumunun ise Kur'ân 'ın bildirdiği *takıyye* biçimiyle pek alakası olmadığı aşikârdır.[316]

2. Mutezile

Mutezilî düşüncede *takıyye* kavramı, inanç esasları arasında görülmemiştir. *Takıyye*yi her Müslüman'ın uyması gereken dini bir kural olarak belirttikleri "emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker" ile ilişkilendirip değerlendirmişlerdir. Marufu emretmek ve münkerden sakındırmak ile *takıyye* arasındaki irtibata ilk bölümde temas edilmişti. Orada yapılmış olan

[314] R. Rıza, *a.g.e.,* III, 280-281.
[315] Öztürk, *Takıyye*, 160.
[316] Dalkılıç, "Eleştirel açıdan bir kimlik ve inanç örtüsü olarak *takıyye*", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy, 15.123.

değerlendirme neticesinde mutezile mezhebinde *takıyye* ye izin verilmesinin mantık kaidesince mümkün gözükmediği söylenebilir.[317]

3. Dürzîlik

Günümüze kadar dürzîler tarafından da zaman zaman uygulandığı görülmüştür.[318] Ancak *takıyye* terimi Dürzî risalelerinin hiçbirinde açık olarak belirtilmez. Dürzî olmayan araştırmacılar Dürzîlerin eserlerinde hikmetlerin lâyık olmayanlardan gizlenmesine yönelik emirler yayınlandığını buldurlar. Bu emir *takıyye* gibi yorumlanmıştır.[319] Dürzîlerdeki *takıyye* uygulaması İsmâilî ve Alevî prensipleriyle hemen hemen aynıdır.

4. Şia

Lügatte 'izleyici' anlamına gelen Şia Hz. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan hilâfet tartışmalarında ehlibeyt tarafgirliği yapıp Hz. Ali'nin halifeliğini savunan ve ehlibeyt mektebini izleyen gruba verilen isimdir.[320]

Ehlibeyt tarafgirliği yapan bu mezhep diğer İslâmî mezheplere kıyasla *takıyye* konusuna farklı bir zaviyeden bakmış ve imanı koruma içgüdüsüyle inancı gizlemenin gerekliliği şeklinde bir strateji benimsemiştir. Hem dînî hem de siyasî alanda geçerli olduğuna inanılan bir hak nazariyesi olarak teşekkül etmiştir.[321]

---

[317] Kâdî Abdülcebbâr, *el-Mugnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl,* (nşr. Abdülhalim Mahmud-Süleyman Dünya), Mısır t.y., XX, 290.

[318] Aytekin Şenzeybek, *Dürzilik, Doğuşu ve Temel Prensipleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001 Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, 119; Jakob Skovgaard-petersen, *Taqıya or Civil Religion? Druze Religious Specialists in the Framework of the Lebanese Confessional State,* Richmand 1998, 127.

[319] Şenzeybek, *a.g.e.*, 120.

[320] Muhammed Hüseyin Tabatabaî (1401/1981), *Tüm boyutlarıyla İslâm'da Şia*, (çev. Kadir Akaras, Abbas Akyüz), Kevser Yayınları, İstanbul 2005, 28; Mehmet Atalan, *Şiiliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sadık'ın Yeri,* Araştırma Yayınları, Ankara 2005, 27; Muhammed Taki Han Hakim, *Sünnetu Ehli'l-beyt*, *Dârü'z-zehra*, Beyrut 1982. 9.

[321] Fazlurrahman, *İslâm*, (ter. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, 218.

a. Şia ve *Takıyye*

Bir Şiî müellif olan Tabâtabâî'nin *takıyye* tarifi: "Bir insanın kendi dinini veya bazı dînî davranışlarını düşmanlarının hareketlerinin neticesi olarak, mutlak veya muhtemel bir tehlikeye sebebiyet verecek durumlarda saklaması veya gizlenmesi" şeklinde tanımlamaktadır.[322] Şia *takıyye* doktrini ile temayüz etmiş, kendisi için tehlike arz ettiğini düşündüğü ortam ve kişilere karşı normalde ifa ettiği dini ritüellerini ve inanç olgularını gizleme yoluna gitmiştir.[323]

Şiî mantalite, *takıyye* konusundaki sabitelerini yukarıda da bahsi geçen bazı âyetlerle[324] destekleme yoluna gitmiştir.[325] Söz konusu bu âyetler neticesinde Şiîler *takıyye*yi zor durumda kullanılabilecek bir ruhsat olmaktan çıkarıp, dînî bir prensip gibi her zaman ve mekânda uygulama yoluna gitmişlerdir.

Takıyye, en önemli tatbikini ve meşrûiyetini Şiîlikte bulmuş, bu yönüyle neredeyse diğer İslâm mezhepleri arsında Şiîliğin ayırıcı özelliği olmuş bir kavramdır. Şiîlikte bu ahlâk anlayışı en esaslı bir inanış halini almış ve kamunun yararı için bütün Şiîlerin uyması gereken bir ödev hükmüne bürünmüştür.[326] Bunun temel nedeni ise kısaca, "Şiîlerin gerek tarih boyunca mağlubiyet psikolojisi içinde bulunmaları, gerekse imamet inancını temellendirme gayretleri, hemen bütün Şiî mezheplerde *takıyye*nin dinin temel kuralları arasında kabul edilerek inanılması gereken esaslar arasında sayılmasına sebep olmuştur.[327]

Şiîler *takıyye*ye cevaz vermekle kalmayıp, onu imamları da dâhil herkesin yerine getirmekle mükellef olduğu bir görev olarak benimsemişlerdir.[328] Bundan dolayı olsa gerek İbn Teymiyye, *takıyye*yi İmamiyye Şia'sının ana sermayesi olarak tanımlamıştır.[329] Şia'nın *takıyye* hususunda ortaya attığı en önemli iddialardan biri ise, Ali'nin Hz. Ebu Bekr'in otoritesini kabul etmediği, Ebu Bekr'in halifeliğinin üzerinden altı ay geçmesi akâbinde

[322] Muhammed Hüsayn Tabatabaî, *Shi'ite İslâm*, (ed. Seyyed Hossein Nasr), New York 1975, 223.
[323] Tabatabaî, *Shi'ite İslâm*, 223.
[324] Âl-i İmrân 28; Nahl 106; Mü'min 28.
[325] Şeyh Saduk, *a.g.e.,* 128; Özarslan, *Takıyye Üzerine Bazı Mülâhazalar*, 119.
[326] Ignaz Goldziher, *Introduction to İslâmic Thelogy and Law,* United Kingdom 1981, 180-181.
[327] Dalkılıç, "*Takıyye*" mk., 126.
[328] Fazlur Rahman, *a.g.e.,* 241.
[329] İbn Teymiyye, *Minhacü's-sünneti'n-Nebeviyye*, VI, 421.

kendisine biat ettiği. Bu süre zarfında sessiz kalmasının gerekçesi olarak *takıyye*ye başvurduğu iddia edilmektedir.[330]

el-Kummi'ye (381/991)[331] göre *takıyye* yapmak dini bir gereklilik olduğundan, Kummi, onu terk etmeyi namazı terk etmekle aynı güzergâhta mütalaa etmiştir.[332] Yani namaz nasıl dinin vazgeçilemez bir rüknü ise, *takıyye* yapmakta aynen bu şekilde bir rüküdür. Şiî inancına göre gaip olduğuna inanılan on ikinci imam ortaya çıkıncaya kadar *takıyye* yapmak vacip kabul edilip, imamın ortaya çıkışından önce *takıyye*yi terk eden kimse ise yüce Allah'ın dininden, imamiyye mezhebinden çıkmış olacağı gibi, Allah'a, Resulü'ne ve İmamları'na karşı gelmiş, asi olmuş kabul edilir.[333]

Cafer es-Sadık'tan (148/765)[334] nakledilen şu rivayette *takıyye*ye yüklenen ihtimamı ortaya koyucu mahiyettedir: "*Takıyye* benim ve atalarımın dinidir. *Takıyye*si olmayanın dini yoktur."[335]

Takıyye ile ilk etapta bireyin bireysel ve toplumsal güvenliğini garanti altına alma amacı güdülmüş akabinde mezhebin gizli doktrini olarak sürdürülmüştür.[336]

b. Şiî *Takıyye* İnancının Tarihi Arka-Plânı

Kaynaklarda Şiî *takıyye* anlayışının hicrî üçüncü asrın ortalarına kadar itikâdî hüviyetine kavuşmuş olduğu yer almaktadır. Şiî literatürünün en erken kaynaklarından olan hadis ve tefsir kitaplarında bu konuyla ilgili pek çok rivayet aktarılmıştır.[337] Şia tarafından belli süreç içerisinde benimsenen bir takım aşırı fikirler, her ne kadar sonraki bazı Şiî

---

[330] Allamah Shaykh Muhammad Husayn AL Kashıfu'l-Ghıta, The orıgın of shı'ıte İslâm and ıts prıncıples, ansariyan pblication, İran 1982, 29-30.

[331] İlk Şiî bilginlerinden olup Şeyh Saduk lakabıyla bilinen Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn. Bâbeveyh el-Kummî.

[332] Şeyh Saduk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn. Bâbeveyh el-Kummî, Risâletü'l-İ'tikadati'l-İmamiyye - Şiî-İmamiyye'nin İnanç Esasları, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara, 1978, 127.

[333] Şeyh Sadûk, *a.g.e.* 128; İ. Zahir, *İmamet ve takıyye,* 144.

[334] Şiî imamların altıncısı kabul edilmektedir.

[335] AL Kashıfu'l-Ghıta, *a.g.e.,* 114.

[336] Todd Lawson, *a.g.e.,* XV, 46-47.

[337] Onlara göre, ilk masum kabul ettikleri Ali b. Ebî Tâlib şöyle demiştir: "*Takıyye* Mü'minin en üstün amelidir; Mü'min kendini ve kardeşlerini, fâcirlerden onunla korur." Üçüncü imamları Hüseyin b. Ali ise: "*Takıyye* olmasaydı, dostumuz kim, düşmanımız kim bilinmezdi." Dördüncü imamları Ali b. el-Hüseyin'den ise: "Allah, Mü'minin bütün günahlarını affeder, onu dünyada ve âhirette temizler; ancak şu iki günahı affetme: *Takıyye*yi terk etmek ve kardeşlerinin haklarına riayet etmemek." Bkz. İhsan İlahi Zahir, *İmamet ve Takıyye,* 144.

kelâmcılar tarafından ayıklanmış ise de *takıyye* inancı teşekkül sürecinden itibaren esas yapısını bazı küçük rötuşlarla korumuştur. Bu özelliği dolayısıyla *takıyye*nin Şia içerisinde en erken netleşen itikadî konulardan biri olduğu söylenebilir. Meselâ, Şiî literatürün en erken çalışmalarından biri olan *Kitabu'l-Mehasîn*'de on iki imamdan bile bahsedilmezken, bu konuyla ilgili "Babu't-*Takıyye*" başlığını taşıyan bölümde 27 tane imam rivayeti nakledilmiştir. Bundan dolayı Şîîler söz konusu düşünceyle ilgili iddialarını temellendirmek ve meşrulaştırmak amacıyla Hz. Âdem'in çocuklarından itibaren *takıyye* içerisinde yaşayan bir insanlık portresi çizmişlerdir.[338]

Ancak son zamanlarda Şiî *takıyye* algısının geçmişi ve durumu hakkında daha farklı bilgiler öne atılmış ve tarihi arka-plânı çok daha sonralara alınma çabası içine girilmiştir. Kendisi de Şiî bir âlim olan Musa Musevi[339], Şiî bir anlayış olarak doğan *takıyye* fikrinin hicri 4. asır ortalarında yani on ikinci imamın gaybetinin akabinde teşekkül ettiğini belirtip, böyle bir inanca sıkıca bağlanmanın gayesini ise şöyle zikretmektedir. Bu 4 asır Şiîleşmenin başladığı yıllar olup, Şia'nın; mezhebî, siyasî ve fikrî önderlerinin gizli çalışmayı, egemen Abbâsi hilafetini ortadan kaldırmak için bir araç olarak benimsedikleri ve mevcut yönetimin meşru olmadığını ilan ettikleri zamandır. Gaybet'i kübradan sonra ortaya çıkan mezhepsel-Şiî önderliklere karşı çıkmada, *takıyye*nin büyük rolü olmuştur. *Takıyye* ile bu liderlikler, egemen yönetimden güvende olarak gelişmeye devam etmiştir. Nitekim maddi destekte bu önderliklere *takıyye* kılıfı altında ulaşmıştır. Musa Musevi bu durumun Şia mezhebinin aleyhine işlediğini beyan eder ve *takıyye* nerede olursa olsun, Şia'nın fikrî, toplumsal ve siyasî geri kalmışlıklarının temel sebeplerinden biridir der.[340]

Bu dört asra kadar Şia'nın kabul ettiği ilk on bir imam'ın *takıyye*ye başvurmadığını ve kendilerine uyanlara da bunu emretmelerinin makbul olmadığını söyler ve şöyle dillendirir:

Hz. Ali'nin hayatının hiçbir safhasında *takıyye* yaptığına yönelik hiçbir işaret olmadığı, oğlu Hz. Hasan'ın Muaviye ile yaptığı barış antlaşmasının *takıyye* konusuna ne derece mesafeli olduğunu gösterici mahiyette olduğunu, zira bu hareket onu çevreleyen genel görüşe karşı bir başkaldırıdır. Sonra Muaviye'ye karşı direnen Hz. Hüseyin'den bahseder ve

[338] Hakyemez, *a.g.mk.,* 138.

[339] Necef ilim havzasından mezun olmuş Dr. Musa Musevi'nin İmamiyye Şia'sına Eleştirel Baktığı "eş-Şia ve't-Tashih-es-Sıra'beyne'ş-Şia ve't-Teşeyyu" 1988 adlı kitabının sunuş yazısı olan 5-7 sayfaları ile "*Takıyye*" konusunu işlediği 51-59 sayfalarının çevirisidir.

[340] Musa Musevi, "*Takıyye*", (çev. Doğan Kaplan) *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, s. 16, 280.

bu direnişinde *takıyyeden* hiçbir emare olmadığı söyler. Bu şekilde on bir imamı da tek tek ele alır ve onların hayatlarının hiçbir safhasında *takıyye*ye başvurmadıklarını, bilakis onların ders halkalarının olduğunu fikirlerini beyan edip korkusuzca ehlibeyt mezhebini yaydıklarından bahsetmektedir.[341]

c. Şia'yı *Takıyye* Yapmaya İten Saikler

İbn Ebi'l-Hadîd'in (656/1258) Muhammed Bakır'a atfen naklettiği: *"Biz hep ezildik, dövüldük, sövüldük, gözaltında tutulduk, kıyıma uğratıldık. Kendimizin ve sevdiklerimizin can emniyetinden hep mahrum olduk. Yalancı münkirler uydurdukları yalan ve iftiralara hep bir kılıf uydurdular. Zalim kadılar, zorba veliler her tarafta kendi adamlarına arka çıktılar. Uydurma hadisleri de onlar ürettiler. Onlar yapmadığımız işleri bize mal ettiler; dilimizden sadır olmayan sözleri, görüşleri bize isnat ederek naklettiler. Böyle yapmakla halkı bizden nefret ettirmeyi hedeflediler. Hasan'ın (49/669) vefatından sonra baskılar daha da arttı. Muaviye'nin (61/684) saltanat sürdüğü dönemde taraftarlarımız her yerde katledildi, elleri ve ayakları kesildi. Bizi sevdiklerini söyleyen insanlar hapsedildi, malları gasp edildi yahut evleri yakılıp yıkıldı. Bütün bu zulümler Hüseyin'in (61/180) katili Ubeydullah b. Zîyad'ın (67/686) dönemine değin gitgide arttı. Derken, Haccâc (95/714) denen adam ortaya çıktı ve o da birçok insanın kanını döktü. Onun döneminde "Ali taraftarı" diye tanımlanmaktansa "zındık" veya "kâfir" diye anılmak çok daha az tehlikeli hale geldi (...) Muaviye'nin, velilerine gönderdiği, "Ebu Turâb (ali b. ebi tâlib) ve Ehlibeyt'in fazileti hakkında nakilde bulunan kişilerden zimmetimi kaldırdım" şeklindeki fermanının ardından vaizler ve hatipler tüm kürsü ve minberlerde Ali'yi lanetleyip Ehlibeyt'e küfretmeye başladılar*."[342]

Şiîlerin arka arkaya uğradıkları yenilgilerin sebep olduğu kötümserlik ve korku, ilk dönemde sürekli olarak maruz kaldıkları eza ve cefâ, Şiîliği büyük ölçüde yer altına attı. Bu sindirilmişlik duygusu Şiîlikte biri nazarî diğeri amelî olmak üzere birbiriyle yakından ilgili olan ve Şiîliğin belirgin özelliğini oluşturan iki ilkenin ortaya çıkmasına sebep oldu: amelî ilke inancın gizlenmesi olarak te'vil edilen *takıyye* ile ilgilidir. Zamanla *takıyye*, Şiîlerin ana ilkesi haline geldi ve sadece tehlikenin vaki olduğu zamanlarda değil, genel itibariyle düşmanca tutumun sergilendiği her yerde uygulanan marazi bir durum oldu. Şiîler bunu Hz.

[341] Geniş bilgi için bkz. M. Musevi a.g.mk., 276-280.
[342] M. Öztürk, "*Takıyye*", 16-17.

Ali dâhil tüm imamlarının da uyguladığını iddia etti. Onlara göre Ali, hilâfetin kendisine ait ilâhî bir hak olduğuna kesinlikle inandığı halde bu inancını gizledi ve seleflerinin halifeliğine razı oldu.[343]

Şia'yı *takıyye* yapmaya iten ana saik: Emevîler ve Abbasîler döneminde her türlü takibata, zulme ve baskıya uğramış olmalarıdır. Yani Şiî camiânın yaşadığı sosyo-kültürel ortam ve ictimaî hava onların inandıkları gibi yaşamalarına pek uygun değildi.[344]

Bu ve benzeri ifâdeler göstermektedir ki *takıyye*, Emeviler'in ve Abbasiler'in zulümlerine maruz kalmama saikiyle teşekkül etmiştir.

d. Kavramın Anlam Kargaşası Yaşamasının Sebepleri

Takıyye kavramı üzerinde bu derece bir kavram kargaşası meydana gelmesinde ve Şia'ya bu derece mal olmasında, Sünni bilim adamlarının Şia'ya bu kavram üzerinden şiddetli bir şekilde hücum etmelerinin de payı vardır.[345] Aynı zamanda Şiî bilim adamlarının kavramı yorumlarken bununla tam olarak neyi kastettiklerini açıklayamamalarının da büyük payı vardır. Bu konu ile ilgili Şiî ulamanın yaptığı en fahiş hatalardan biri de, kendi mezheplerinden gelen nakilleri hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi nakletmeleridir. Bu problemi daha da karmaşık bir vaziyete büründürmüş ve uygulamada istismara açık bir hale getirmiştir.[346]

e. Şiî *Takıyye* Algısının Esnek Bir Boyut Kazanması

İlk Şiî müellifleri *takıyye* ile ilgili mezhep imamlarının rivayetlerini her hangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi aktardıklarından konu istismara açık hale gelmiş ve Şia nın bu mevzuda aldığı tepkiler çok rahatsız edici bir boyuta ulaşmıştır. Bu sebeple Şiî âlimleri *takıyye* konusunda geri adım atıp, *takıyye*nin Şia da da diğer mezheplerde anlaşıldığı gibi anlaşıldığını, iddia edildiği gibi her zemin ve zamanda caiz olmadığını, şartların tam mânâsıyla oluşması durumunda caiz olabileceğini açıklamıştır.[347]

[343] F. Rahman, *a.g.e.*, 218.
[344] Kashıfu'l-Ghıta, *The origin of shi'ıte İslâm and its principles*, 113.
[345] Sünni camiâdan şia ya yönelik yapılan çok sert tenkitler için bkz. İhsan İlahi Zahir, *a.g.e.*, 144.
[346] *Takıyye*'nin istismarı ile ilgili olarak bkz. Fazlurrahman, *İslâm*, 241.
[347] Ekinci, *a.g.mk.,* 29.

Kendi mezheplerine mensup olmayan Müslümanlara karşı *takıyye* uygulamasını, hele durup dururken, yani ortada bir tehlike söz konusu değilken inanç ve görüşün saklanmasını bazı Şiî âlimleri caiz görmemişlerdir. Mesela 406/1015 yılında vefat eden Şerif er-Radıyy "*Takıyye* Mü'min ile müşrikler arasında olur, Müslüman ile Müslüman arasında olmaz" demiştir.[348] Yine bu alime göre, *takıyye* bir ruhsattır. Efdal olan bu ruhsatın kullanılmamasıdır. Kişinin ölünceye kadar İslâm da sebat etmesi, ruhsatı kullanarak İslâm'dan çıkmak sûretiyle kurtulmasından daha faziletlidir." Ayrıca Şerif, *takıyye*nin amel ile olmayacağını, ancak dille söylemekten ibaret olacağını da beyan eder.[349]

Tabatabaî *takıyye* için, Şiîlerin en çok yanlış anlaşılan hususlarından biri olduğunu söyleyip şöyle bir izahatta bulunur: *Takıyye*, ancak ve ancak kaçınılmaz kesin bir tehlikenin varlığı ve buna karşı çıkıp mücadele ve başarılı olma ümidinin kalmadığı durumlarda yapılmalıdır.[350]

Şiî bir sosyolog olan Ali Şeriati konuyu: *Takıyye* iki tür taktikten ibarettir. Birincisi vahdet *takıyye*si; büyük İslâm toplumunda Şia'nın başvurduğu *takıyye*, kendine ait ihtilâflı konuları aşarak İslâm birliğinde tefrikaya neden olmama amacını taşır. Öyleyse *takıyye*, Şia'nın kendi inancını koruduğu ama bunu İslâm toplumu içinde tefrikaya, parçalanmaya ve düşmanlıklara meydan vermeyecek biçimde yaptığı bir örtüdür.[351]

f. Sünni Camiânın Şia'yı Tenkitte Aşırıya Gitmesi

Sünnî camiâ içerisinde, Şia lafzı söylenir söylenmez onunla birlikte yalan kelimesi de çağrışım yapar ve şöyle bir algı söz konusudur: Bunlar sanki aralarında nüans farkı dâhi olmayan eş anlamlı iki kelime gibidirler. Bu iki kelime mezhebin kurulup Şiî akidenin inkişâf ettiği gün birbirine yapışmış gibidir. Şiîlik yalan üzerine bina edilmiştir ve yalan ile ayakta durmaktadır. Şiîlik yalan mahsulü olduğundan Şiîler yalana takdis ve tazim süsü verip, ona kendi isminden başka bir isim olarak "*Takıyye*" adını verdiler. *Takıyye* bağlılıkta haddi aşar,

[348] İslâmi kavramlar, 667.
[349] Şerif er-Radiyy, *Hakaiku't-te'vil fi müteşabihi't-tenzil,* Necef 1936, 74-76.
[350] Tabatabaî, *Shi'ite İslâm*, 223-225.
[351] Ali Şeraiti, *Ali Şiası Safevi Şiası*, (ter. Feyzullah Artinli), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, 218.

onu dinlerinin esası hatta temeli sayar, bunu da masum kabul ettikleri imamlarından birine nispet ederler.[352]

Doğru ile yalan nasıl birleştirilebilir? Doğru söyleyen ile yalancı bir araya gelebilir mi? Zira yalancı, yalanı zaruri ve vacip saymakla kalmıyor, aynı zamanda onu Allah'a yaklaşmak için en büyük vesile olarak görüyor.[353]

Bu ve benzeri iddialarda bir raddeye kadar doğruluk payı olduğu kabul edilse de, *takıyye* korku anında inandığının aksi görüş beyan etmektir. Şia'ya has bir tavır zannedilir ve bu sebeple pek çok kınamaya maruz bırakılır. Ancak Şia'ya mahsus bir durum değildir. Şia'nın onunla şöhret bulması, *takıyye* yapmak zorunda kaldığı zalimane davranışlara çokça maruz kalması sebebiyledir. *Takıyye* korku anında herkesten sadır olan bir şeydir. Akıl da İslâm dini de buna karşı bir tavır sergilememektedir. Şia'yı *takıyye* yapmakla suçlayanların, *takıyye*yi gerektirecek sebepler zuhur ettiğinde onu terk etmedikleri; akıllarının ve fıtratlarının da onları *takıyye* yapmaya sevk ettiği görülmektedir.

5. Ehl-i Sünnet

İslâm ümmeti pek çok itikadî ve amelî fırkaya ayrılmıştır. Ehl-i sünnet ve'l cemaat de itikadî ve amelî mezheplerden biri olup; itikadda Mâturîdî ve Eş'ârî amelde Hanefî, Şafiî, Malikî ve Hanbelî mezhebi olarak ayrışmıştır.[354]

a. Ehl-i Sünnet ve *Takıyye* Algısı

Sünnî öğretiye göre kişinin baskı ve zorlamaya maruz kaldığı durumlarda *takıyye*ye başvurması İslâm'ın onlara sunduğu bir ruhsattır. Yani Şia'nın söylediği gibi vacip hükümlerden biri değildir. Ayrıca Sünnî telâkki *takıyye*yi inanca yönelik bir sorun olarak algılamadığı gibi çok önemli konular içerisinde de mütalaa etmemiştir. Bilakis baskı ve zorlama anlarında *takıyye* yapmayı terk etmeye üstün ve daha faziletli bir davranış olarak değerlendirmiştir. *Takıyye*yi bir inanç meselesi olarak görmemekle beraber eserlerinde de özel bir başlık altında değerlendirmemişlerdir. *Takıyye* mevzuunu sadece ilgili âyetlerin

[352] İ. Zahir, *a.g.e.,* 140.
[353] İ. Zahir, *a.g.e.,* 147.
[354] Salih Tanrıbuyruğu, *İslâm İtikadı ve Ehl-i Sünnet İtikatları,* İmam-Hatip ve İlahiyatta Öğrenci Yetiştirme Derneği, İstanbul 1971. 9-10.

yorumlarında ve fıkıh kitaplarının ikrâh bölümünde işleyerek, şartlarını ve hükümlerini açıklamakla yetinmişlerdir.[355]

Kaynaklarında *takıyye*nin; ihyiyat, korku ve gizlenmek anlamında, mecburiyet ve zarar tehdidi karşısında dînî inançlardan ödün vermek şeklinde kullanılan bir kavram olduğu belirtilmektedir.[356] Bu bağlamda Serahsî (483/1090), bir müminin ölüm ve işkenceden kurtulmak amacıyla olduğundan başka türlü görünmesi veya davranmasına *takıyye* denildiğini belirtmektedir.[357]

Ehl-i sünnet anlayışında, güven sisteminin korunması ve ahlakî tehlikelere neden olmaması için, *takıyye*nin dalkavukluk, müdâhene; yani yağcılık, şirin görünmek gibi maksatlarla kullanılmasının asla caiz olmadığı, zira bütün bu davranışların korunmak amacıyla izin verilen tugâh kapsamında olmayıp, aksine dinin haram kıldığı nifak; yani iki yüzlülük olduğu belirtilmiştir. Ayrıca gerek kâfir ve gerek başkalarına karşı küçük zararlardan korunmak için *takıyye* ruhsatını kullanmanın caiz olmadığı; çünkü bunun ancak ölüm, bir organın kesilmesi veya şiddetli işkenceden korunmak için kullanılmasına izin verildiği; basit birtakım kişisel fayda sağlamak amacıyla veya küçük tehlikeler karşısında *takıyye* ile hareket etmenin helâl olmadığı açıklanmıştır.[358]

Görüldüğü üzere Ehl-i sünnet âlimleri *takıyye*yi bir inanç meselesi olarak kabul etmemekle birlikte, ölüm ve işkenceden kurtulmak amacıyla zorlanan kimsenin, fiil ve amel dışında sadece sözle, faydalanması gereken bir ruhsat olduğu üzerinde görüş birliğine vardıkları tespit edilmiştir. Gazzâlî (505/1111) de Müslüman kanının korunmasının vacip olduğunu belirterek, ölümle neticelenecek şekilde zorlanan kişinin o anda içindekileri muhaliflerinden gizleyerek, yalan konuşmasının vacip olduğunu belirtmektedir.[359]

b. Halku'l-Kur'ân Meselesi

Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifâde eden kavramdır. Halkul Kur'ân meselesi Hicrî II. Yüzyılın ilk yarısından itibaren itikadî problem olarak tartışılmaya başlanmış ve bu mevzuu sebebiyle Mutezile ile Ehl-i sünnet arasında ciddi bir

[355] Dalkılıç, a.g.mk., 114.
[356] Dalkılıç, a.g.mk., 117.
[357] Serahsî, *Mebsût*, XXXIV, 45-49.
[358] Begavî, *a.g.e.,* I, 292; Yazır, *a.g.e.,* II, 1072-1074.
[359] Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ'u-l'ulûmi'd-dîn,* Kâhire 1346, III, 119.

çekişme yaşanmıştır. Emevî ve Abbasî dönemlerinde Mutezilî düşünce tesirinde kalan devlet reislerinin Kur'ân'ın mahlûk olduğu hususuna resmi bir nitelik katma çabaları olmuştur. O kadar ileri gidilmiş ki, âlimler bu konu hakkında görüşleri öğrenilmek üzere sorguya çekilmiş, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna inanmayanların hukukî ehliyetlerinin iptal edilmesi emredilmiştir. Ahmed İbn Hanbel, Nuaym İbn Hammâd, Muhammed İbn Nûh, Ahmed İbn Nasr el-Huzâî gibi âlimlerin dışındakiler resmî görüşü benimsemişlerdir. Ve bu isimler resmi görüşe muhalefet etme gerekçesi ile işkenceye maruz kalmışlardır. Muhafazakâr âlimler üzerinde on altı yıl devam eden bu baskı ve işkence halife Mütevekkil döneminde sona ermiştir.[360]

Ahmed b. Hanbel (241-855) Abbasî yönetiminin ağır baskıları karşısında, fikrinden ve inancından ödün vermeyi veya kendi görüşünü *takıyye* tavrıyla gizlemeyi asla kabul etmemiştir. O bu konu hakkındaki gerçek inancını bütün baskılara, işkencelere ve ölüm tehditlerine rağmen değiştirmeyi düşünmemiştir.[361]

Bu mevzuda da ehl-i sünnet uleması üç dört kişi hariç *takıyye* yapmış ve dönemin Abbasi halifesine karşı çıkamamıştır.[362]

Muhammed Ebu Zehra (1898-1974) bu konu ile ilgili şöyle bir beyanatta bulunur: *"İslâm dünyasında takıyyeye başvurmak, İslâmi hükümlerin istikrar kazanmış olmasından, farz olan marufu emretmek münkeri yasaklamak prensibi ile tenakuz teşkil eder. Hadis ve fetvada Ahmed'in mevkiinde olan birisi için, en şiddetli işkencelere uğrasa bile, susmak doğru olmaz. Re'yinde sebat emesi gerekir. Takıyye, kendisine tabi olunan imamlar için caiz olmaz. Yoksa halkı yanıltabilirler. Çünkü halk imamların zahirine tabi oldukları ve derûnlarında gizlediklerini bilmedikleri için söyledikleri her şeyin apaçık gerçekler olduğunu düşünürler. Aksi takdirde umumi bir fesat ortaya çıkar. İşte bu sebeptendir ki İmam-ı Ahmed'in sabrını benzerlerinin ilki ve örneği olarak görmekteyiz".*[363] Ebu Zehra'nın bu konu çerçevesindeki değerlendirmesi bir hususu aydınlatması bakımından önem arz etmektedir. O da, halkın kendisini önder kabul ettiği kişinin *takıyye* yapması neticesinde doğabilecek sakıncalardır. Kişinin işkenceden korunması mı, yoksa büyük bir topluluğun dini inanışlarında bir takım

[360] Remzi Tuncer. *İslâm mezheplerine göre Halku'l-*Kur'ân *Meselesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, 10-21.

[361] Dalkılıç, a.g.mk., 137.

[362] Ekinci, *a.g.mk.*, 43.

[363] İlhan, *a.g.e.*, 166.

sorunların teşekkülü mü daha evladır sorusuna cevap verildiğinde, imam olan kişinin *takıyye* yapıp yapmaması sorunsalına da cevap üretilebilecektir.

c. Şiî-Sünni *Takıyye* Algısının Karşılıklı Değerlendirmesi

Bir Şiî neden kendisi gibi inanmayan insanlara karşı *takıyye* yapmak zorundadır? Başka bir ifâdeyle bir Şiî, *takıyye* yaparken neyi saklamaktadır ve "korkmasına" neden olan şeyin mâhiyeti nedir? Ya da bir Şiî ile –söz gelişi- bir Sünnî'nin *takıyye*si aynı bağlamda ele alınabilir mi ve her ikisi de nasslarda ruhsat olduğu belirtilen *takıyye*yi mi kullanırlar?

Gerçek şu ki, Şia ve Ehl-i Sünnet, özellikle siyasal görüşleri bakımından iki farklı ekoldür. Dolayısıyla Şiî ve Sünni toplumlarda dînî-siyasî hareket farklı iki kategoride gerçekleşmektedir. Kaldı ki her sosyal ve siyasal hareket, içinden çıktığı bölgenin ruhsal, sosyal realitelerinden, tarihsel deneyimlerinden ve inançlarından da etkilenir. Şu halde bu realiteler farklılaştığı zaman doğal olarak o hareketi de etkisi altına alacaktır.[364] Bu iki farklı ekolden Şiîlik *takıyye*yi mezhebin doktrinsel bir parçası haline getirmekle beraber Sünnilik meseleyi ahlâkî bir problem olarak yorumlamıştır.[365]

Malum olduğu üzere, İslâm tarihinde Müslümanlar arasındaki ilk temel görüş ayrılığı, Müslümanların yönetimi ve peygamberden sonra onun yerine kimin geçeceği meselesi üzerinde olmuştur.[366] Buradaki en önemli husus, İslâm dünyasının iki temel akımını belirleyen ilk görüş ayrılığının bu olayla patlak vermiş olmasıdır. Müslümanların büyük çoğunluğu, peygamberin vefatı ile nübüvvetinin ve ona bağlı olarak ümmetin manevî yöneticiliğinin artık tamamlandığını savunmuştur.[367] Bu şekilde Sünniler bunu dünyevî ve idarî bir iş olarak görse de Şiîlik bunu Müslümanların en önemli sorunu ve işi olarak kabul ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Şia da *takıyye* konusunun bu derece dallanıp budaklanmasında da imamet meselesinin etkisi büyüktür.

---

[364] Muhammed Mescid-i Camil, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasi Düşüncenin Temelleri,* (çev. Malik Eşter) İnsan Yayınları, İstanbul 1995. 18.

[365] F. Rahman, *a.g.e.,* 239-244; İ. Zahir, *a.g.e.,* 143.

[366] F. Rahman, *a.g.e.,* 239-243.

[367] F. Rahman, *a.g.e.,* 239-243; M. Musevi, *a.g.e.,* 738-749.

d. Günümüz Müslümanlarında *Takıyye* Algısı

Tarihi arka-plana sahip olan bu problemi günümüzde de gözlemlemek mümkündür. Zira günlük hayatta insanlar, şu veya bu sebeple inancını, ideolojisini *takıyye* yaparak ortaya koyma yolunu seçebilmektedir.[368]

Düşünce ve inanma özgülüğünün tam manasıyla yaşanmadığı coğrafyalarda *takıyye* farklı bir vücutta şekil almış, yerel ve mahalli olmaktan uzaklaşıp evrensel bir fenomen, insan hayatının eğitim, siyaset gibi hemen her safhasında gözlemleyebildiğimiz bir realite olmuştur. Çalışan patronuna karşı, öğrenci öğretmenine, yönetici yönettiği alt kesime karşı *takıyyeye* yapmaya başlamıştır. İnsan yaşamının hemen her safhasında gözlemlenebilen bu davranış *takıyye* başlığı altında zikredilebilse de, bunun İslamî literatürde cevazına işaret edilen *takıyye* ile aynı düzlemde olduğunu düşünmek bir başka problemin göstergesidir. Bu durum bir nevî ahlâkî bir sorunsalı İslâm'a mal edilmeye çalışmaktır.

[368] Musa el-musevi, "et-*Takıyye* ve'l-ismeti'l-imâme inde şîati'liimâme", milletlerarası tarihte ve günümüzde Şiilik sempozyumu, 738-749.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAKIYYE'NİN SEBEPLERİ, ŞARTLARI VE BOYUTLARI

I.SEBEPLERİ VE ŞARTLARI

A. *Takıyye* Yapılmalı mıdır?

1. Sebepler ve Çözüm Önerileri

Kişinin kendini olduğundan farklı göstermesi anlamındaki *takıyye* uygulaması tarih boyunca belli sebeplere binaen uygulana gelmiştir. Bu sebepler arasında bireylerin farklı inanç ve yaşam değerlerine sahip olmaları, birbirlerine karşı hoşgörüsüz ve tahammülsüz olmaları, bir cemaat ya da kuruma mensup olmanın getirdiği ayrıcalık ve menfaatler, birilerine hoş görünme ve yarar elde etme isteği zikredilebilir. Bu da göstermektedir ki, *takıyye* dini olmaktan çok kişisel bir kimliğe sahiptir. Kişisel bir dürtü ile başvurulan anlık bir durum olup, geçmiş milletlerde de benzer örneklerin görüldüğü ve daha çok baskı gören toplulukların, yaşamlarını tehlikeden koruyabilmek için geliştirdikleri bir davranış biçimidir denilebilir.

Ancak İslâmî kavramlar içinde *takıyye* dini yelpazede ele alınan, sınırları belli bir anlam şematiği içinde mütalaa edilir. Kur'ân belli sebeplere binaen *takıyye* uygulamasına izin vermiş ve uygulama noktasında da bir takım şartlar öne sürmüştür.

Çalışmamızın ikinci bölümünde *takıyye* metodunun ilk dönemlerde nasıl algılandığı ve hayata nasıl geçirildiği izah edilmeye çalışılmıştı. Bu bölümde ulaşılan neticeye göre *takıyye,* baskı ve dayatmaya maruz kalan Müslümanların işkence ve eziyetten ari olabilmeleri için başvurdukları dini-siyasi bir metottur. Mezheplerin teşekkülü ile *takıyye* sınırları genişletilmiş bir uygulama haline gelmiştir. Şöyle ki;

İslâm'ın yayılış tarihi boyunca İslâm sancağı altında olmakla beraber farklı görüşler etrafında teşekkül eden pek çok mezhep (topluluk) söz konusudur. Bu mezheplerin dini kavramları anlayış ve uygulayış şekilleri farklılık göstermekle beraber *takıyye* konusuna yaklaşımları da farklılık göstermektedir. Mezheplerin *takıyye*yi algılayış yorumlayış ve hayata geçiriliş biçimlerinin de farklı farklı olmasının bir takım sebepleri vardır.

Bu sebepler arasında, mezheplerin birbirlerinin görüşlerini onaylamaması, kendi görüşünün en doğru, İslâmi ölçülere en yakın olduğu iddiası ve bir bölgede yaşayan bireyler arasında bir mezhebin varlığının ağır basması durumunda azınlık olanların ya baskı ve

zorlamaya maruz kalması, ya da diğerlerine sevimli gözüküp fayda elde etme isteği sayılabilir.

Kısaca denilebilir ki; İslâm tarihindeki kadim siyasî-mezhebî çekişmeler dikkate alındığında, hemen her mezhep hasımlar karşısındaki tehdit algısı ve kendini koruma refleksiyle şu veya bu şekilde *takıyye*ye başvurmuştur. İslâm tarihinin başlangıcından hemen sonra başlayıp da, yaklaşık üç asır devam eden muhalefet dönemi, Hz. Ali oğulları etrafında toplanan ve daha sonra da Şîa diye nitelenen önemli bir kesimin, çok arzuladıkları iktidar niyetlerini sürekli baskı altında tutmaya itmiştir. Bu uzun süreli baskı ve muhalefet dönemi, onlara faaliyetlerini gizlilik içerisinde sürdürmeyi öğretmiştir.[369] Bu durum da *takıyye*ye uzun tartışmalara ev sahipliği yapan farklı ve yoğun bir mana yüklemiştir.

Günümüzde ise, Müslüman camia içinde *takıyye* konusu bilhassa siyasi arenada dillendirile gelen bir husus olmuştur. Ancak burada *takıyye*nin sınırlarının daha da genişletildiği görülmektedir. Her bir bireyin hangi şart ve durumda olursa olsun dini ya da değil, sahip olduğu görüşün aksine bir beyan da ya da fiilde bulunması *takıyye* olarak yorumlanmıştır. Hiçbir faydası olmadığı düşünülen bir konferansın sunucusunun konuşma esnasında düşüncesine taban tabana zıt ifâdelerde bulunması buna örnek gösterilebilir. Bu durum da, *takıyye* ahlâkı[370] dediğimiz kavramın zuhur etmesine yol açmıştır.

Görüldüğü üzere *takıyye* uygulamasının geçmişten günümüze uygulanışında hep kişisel roller etkili olmuştur. Bireylerin birbirlerini algılamaya çalışmaması, birbirlerine hoşgörülü olmaması, kendisi ile aynı düşünmeyene hükmetme isteği, dogmatik ve baskıcı zihniyetin insanoğlunun doğasında var olması ve bunu tedavi etme noktasında bir çaba içine girmemesi yatmaktadır. Bilhassa Müslüman camianın *takıyye*nin dini bir hüviyete sahip olduğunu düşünmesi, yani *takıyye* ile Kur'ân'ın öğretilerine uygun hareket ettiklerini düşünmeleri de kişilerin bu metodu uygulama noktasında esneklik göstermelerine yol açmıştır.

Takıyye her ne kadar Kur'ân'ın izin verdiği bir husus olsa da, Kur'ân onu bir takım şartlar ile sınırlandırmış ve Hz. Peygamber dönemindeki uygulamada da bu şartlar inkişaf etmiştir. Gerek mensubu olunan mezhebin bir öğretisi olarak olsun, gerekse kişisel bir tercih

[369] Hakyemez, a.g.mk., 144.
[370] Ayrıntılı bilgi için Bkz. 91. sayfa

sebebiyle olsun başvurulan *takıyye* uygulamasının bu şartlara ne kadar haiz olduğu tartışılması gerekilen bir husustur.

İnsan hayatından *takıyye* yapmayı gidermenin diğer bir yolu ise, fikirlerin ve inançların serbestçe ifâde edilebildiği bir çevre, baskı, dayatma ve sindirmenin olmadığı daha fazla özgürlüğün bulunduğu yaşam standartlarına ulaşmaktan geçmektedir. Bu noktada görev bireylere, mezhep âlimlerine ve Türkiye gibi Müslüman nüfuzun fazlaca olduğu ülkelerde devlete düşmektedir.

2. *Takıyye* Yapmanın Şartları

Takıyye yani benimsediği, inandığı şeyin aksine bir beyanda bulunmak, ya da o doğrultuda bir davranış içine girmek, her halükarda caiz görülmeyip (İslâmî literatür içinde) bir takım şartlara bağlanmıştır.

İlk ve ikinci bölümde bu hususa yine temas edilmişti. Burada tekrar ele alınmasının nedeni günümüzde *takıyye* olarak algılanan olgunun ne kadar dini kimliğe sahip olup-ol(ma)mazlığını ortaya çıkarmaktır. Zira her durum ve şartlarda *takıyye*ye başvurmak sosyo-politik dünyada bir takım problemlerin doğmasına yol açmaktadır. Hele de bunun din ile irtibatlandırılması, dinin yanlış algılanması ve tanıtılması gibi pek çok problemin teşekkül etmesine sebep olmaktadır.

Bu şartlar önem sırasına göre şu maddeler halinde ele alınabilir:

1) Can güvenliğinin olmaması, öldürülme korkusu.

2) Esir edilme ve şiddetli eziyete maruz kalma durumu.

3) Öldürülme korkusu gibi malın telef edilmesi korkusu da buna dâhil edilebilir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) "Müslüman'ın malının haramlığı kanının haramlığı gibidir" buyurmaktadır.[371]

4) *Takıyye* yapan birey kalben inancında sebat göstermeli, sadece dil ile o zorunlu hal içinde inancının aksine bir tavır takınabilir.

[371] Müsned 1/446.

Bu şartlar Kur'ân'ın *takıyye*ye yüklediği anlam ve ilk dönem uygulanış biçimine göre şekillenmiştir. Kur'ân'ı Kerim'in *takıyye*ye yüklediği misyonun bu şartların teşekkül etmesini gerekli gördüğü ikinci bölüm ilgili âyetlerin izahı kısmında incelemişti.[372]

B. Peygamberlerin Önderliğinde Devlet Reislerinin Durumu

Şii ulema, peygamberlerin de *takıyye* ye başvurduğunu, dini tebliğ ve benzeri sebepler gerekçesiyle bunun onlar için de geçerli olduğunu belirtir ve peygamberlerin *takıyye* yaptıklarını Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Nuh ve Hz. Yusuf ile ilgili Kur'ân'da yer alan bir takım âyetlerden yola çıkarak örneklendirir.[373]

Aşağıda peygamberlerin siyasi bir yöntem olarak *takıyye*ye müracaat ettikleri noktasında Şia'nın iddiasına zemin teşkil eden âyetler ve vakıalar ele alıp incelenecektir.

1. Davetin Üç Yıl Gizli Sürdürülmesi

Hz. Peygamber (a.s.) kırk yaşından sonra davete başlamış ve bu davetin ilk üç yılı gizli daveti oluşturmuştur. Bu dönemde, aile fertleriyle yakın akraba ve dostlarını davet etmiştir. Hz. Muhammed bu üç yıllık gizli davet döneminde müşrikleri inzar etmek ve onlardan yüz çevirmekle emr olunmadığı için, sadece zaman zaman Kâbe'nin yanına giderek açıktan Kur'ân okuyor, fakat açıktan onların putlarını kötüleyici ya da tebliğ edici sözler dillendirmiyordu. Hz. Muhammed daveti kabul edebilecek durumda olan ve cahiliye devrinde de kötülüklere bulaşmamış, yalan ve yanlıştan uzak duran kişilere öncelikli olarak tebliğini ulaştırıyordu.[374]

Şii ulema, Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetini üç yıl gizli sürdürmesini de *takıyye* (kıtman) bağlamında ele almışlardır.[375] Peygamber'in Müslümanlar için bir güven ortamı olmaması sebebine binaen *takıyye*ye müracaat ettiğini söyleyerek bu olayı da kendi görüşlerine delil mesned eden bir durum gibi göstermeye çalışmışlardır.

Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ilk üç yılındaki davetini gizli sürdürmesini, kendi *takıyye* anlayışına delil göstermeye çalışmaları son derece yanlış bir yaklaşımdır. Çünkü Hz. Peygamber hiçbir şekilde müşriklerin dediklerini yapmamış, onlardan görünmemiş ve belli bir süreliğine de olsa ne davasından vazgeçmiş ne de vazgeçmiş görünmüştür. Sadece

[372] Âl-i İmrân 3/28; Nahl 16/106; Mü'min 40/28.
[373] M. Fevzi, *a.g.e.,* 17-23.
[374] Osman Kaya, *Kur'ân'a Göre Dinlerarası Diyalog*, İstanbul 2005, 153-155.
[375] Fevzi, *a.g.e.*, 23.

nübüvvetin başlangıcında davetini açıktan değil gizliden sürdürmüştür. Her ne kadar davetin izharına yönelik güven ortamının olmaması şeklindeki sözleri doğruya tekabül etse de, açık olarak İslâm'a çağrıda bulunmasını gerektirecek âyetlerin henüz nazil olmaması idi, Peygamberi insanları alenen İslâm dinine davetten alıkoyan. Bilinen hususlardan biridir ki, açıktan ailesini uyarmasını emreden âyet[376] nazil olduğu anda, tüm ailesini bir araya toplayıp tebliğ vazifesini alenen ifa etti.[377] Peygamber'in sergilediği bu davranışı "muhaliflerinin yanında inancını gizlemek ve onlardan biri gibi görünmek anlamına gelen genel *takıyye* olgusu" ile bir tutmak, iddiasına delil bulmakta zorlanan kişinin zorlamacı tevillere ve arayışlara girmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir.[378]

Bu üç yıllık gizli tebliğ döneminden sonra açıktan halkı davet etmesini buyuran âyeti kerime inzal edildi; "*Şimdi sen, sana ne emredilmişse onu açıkça söyle onlara."*[379] Ve resmi olarak İslâm tebliğ mücadelesi başlamış oldu. Ancak Şiî ulema bununla Peygamber'in *takıyye* yapmaktan hali olmadığını iddia etmiştir. Bu iddialarını hicret olayında husule gelen bir vakıa ile delillendirmişlerdir. Şöyle ki, Mekke'den Medine'ye hicret esnasında müşriklerden sakınmak amacı ile Hz. Ali'nin Peygamber'in yatağında yatması olayını da *takıyye*ye inhisar etmek olarak yorumlamışlardır. [380]

Hicretten sonra Medine'de kurulan İslâm devleti hızla güçlendi ve pek çok savaş ve gazve zuhur etti. Şiiler Peygamber'in bu gazvelerde de *takıyye* ye müracaat ettiğini, âdeti olduğu üzere bazı seferlere çıkarken hedefin neresi olduğunu gizlemesi, hazırlıkları olabildiğince gizli sürdürmesi gibi durumları[381] da *takıyye* (kıtman) başlığı altında değerlendirmiştir. [382]

Ancak ne hicret esnasında Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'in yatağında o'nun yerine uzanması, ne de sefere çıkarken hedefin neresi olduğunun gizli tutulması hususu Kur'ân'da *takıyyenin* varlığına delil olarak zikredilen âyetlerle bağlantılı değildir. Bu olaylar tamamen siyasî konjonktürün gerektirdiği şekilde bir tutum sergilemektir. Şia'nın bu ve bezeri olayları *takıyye* başlığı altında ele almasında elbette *takıyye*ye yükledikleri anlamı sağlam bir zemine

[376] Şuarâ 26/214.
[377] Martin Lings, a.g.e., 93-94.
[378] Ekinci, a.g.mk., 37.
[379] Hicr 15/94.
[380] Fevzi, *a.g.e.*, 23.
[381] Martin Lings, *a.g.e.*, 520.
[382] Fevzi, *a.g.e.*, 24-25.

oturtma çabası ve söz konusu akidelerini güçlendirme isteği yatmaktadır. Bu da hem İslâm algısına hem de Müslüman dünyasına zarar verebilecek sonuçları beraberinde doğurmaktadır.

2.Hz. Nuh, Hz. Yusuf ve Hz. İbrahim Örnekleri

Şii ulema diğer Peygamberlerin de *takıyye* yaptıklarını iddia etmiş ve Kur'ân da yer alan bazı âyetleri bu bağlamda tevil etmiştir.

Nuh suresinde yer alan "*Daha sonra onları gâh açıkça çağırdım, gâh iyice gizli bir davet yönelttim, her türlü yolu denedim*"[383] âyetine binaen Nuh'un da kâfir bir topluluğun arasında yaşayıp onları gizlice Allah'a kulluğa davet etmek suretiyle *takıyye*ye başvurduğunu dillendirmişlerdir.[384]

"Nuh gemiyi yapıyor, halkından ileri gelenler her ne zaman yanından geçseler onunla alay ediyorlardı. Nuh da: "Siz, dedi; şimdi bizimle alay ediyorsanız, elbet bizim de sizinle alay edeceğimiz bir gün gelir."[385] Tufan yaklaşmak üzere iken Hz. Nuh, Müslüman kavmi tufanın felaketinden koruması için Allah'ın emri ile bir gemi yapmaya başladı. Ancak hiç kimse Nuh'un bu gemiyi hangi amaca binaen yaptığını bilmiyordu. Çorak bir arazide gemi yapmasını algılayamayan kavmi kendisiyle dalga geçiyor, alay ediyordu. Bu gemiyi inşa etme gerekçesini açığa vurmayacağı noktasında Allah'a söz veren Nuh, nedenini sır olarak sakladı. Eşine dahi bildirmedi.[386]

Bu olaylarda Hz. Nuh'un kendisini olduğu ya da inandığı şeyin hilafına bir davranış takınırken, yani Şia'nın iddia ettiği gibi *takıyye* yaparken görmüyoruz. Sadece ortamın gereklerine göre bir strateji takip ettiği gözükmektedir.

İddialarını Hz. Yusuf ile devam ettiriyorlar;

"Yusuf onların yüklerini yüklettirirken bir su kabını kardeşinin yüküne koydurttu. Sonra bir münadî şöyle bağırdı: Ey kervancılar siz hırsızsınız![387] Hâlbuki onlar hiçbir şey çalmamışlardı".[388]

[383] Nûh 71/9.
[384] Fevzi, *Mefhumü't-takıyye,* 17-18.
[385] Hûd 11/38.
[386] Fevzi, *a.g.e.*, 18-19.
[387] Yûsuf 12/70.
[388], İhsan İlahi Zahir, a.g.e., 156.

Rivayet olunan bu olay Hz. Yusuf'un kardeşi Bünyamin'i yanında alıkoyabilmek için öğretilen bir tedbirdir. Şia bunu *takıyyenin* Allah'ın dininde varlığına delil saymıştır. Hâlbuki Hz. Yusuf'un tavrında, söyleminde kendisini gizleyen, farklı gözükmeye çalışan bir tavır gözlemlenmemektedir.

Hz. İbrahim ile ilgili olarak ise;

Putları kırmak için bayram kutlamasına katılmamak amacıyla kavminin yaptığı gibi *"yıldızlara bakıp ben hastayım"* demesi.[389] Putları kırması ama ben kırmadım demesi. Hasta olmamasına rağmen asıl niyetini gizlemeyerek böyle bir bahane ileri sürmesi, Şiî âlimler nezdinde Peygamber'in *takıyye*ye müracaat ettiği şeklinde yorumlanmıştır.[390]

Zikredilen peygamberlerle ilgili iddia edilen *takıyye* uygulamasının Şia'ın *takıyye*ye yüklediği anlam genişliğinden kaynaklandığı ortadadır. Herhangi bir olay ile ilgili niyetin gizli tutulması dahi *takıyye* başlığı altında dillendirilmiştir. Ancak nazil olan âyetler neticesinde incelediğimiz ilk dönemden günümüze tefsir kaynaklarında durumun bu şekilde algılanmadığı ve asrısaadette uygulama alanının da böyle olmadığı ikinci bölümde yapmış olduğumuz çalışma neticesinde ortaya çıkmıştır.

Bu tarz bir yaklaşım, (kendi ideolojisini sağlamlaştırmak için dini kaynak ve kişileri o fikriyat ekseninde yorumlama çabası) kişiler arası ilişkilerin zayıflamasına, güvensizlik ortamının zuhur etmesine en önemlisi de İslâm dininin dış dünyaya yanlış takdim edilmesine sebep olmaktadır.

C.Günümüzde *Takıyye*

1.*Takıyye* Noktasında Bir Denge Politikası

Günümüzde, kişinin asıl niyetini gizlemesi, bir konu hakkındaki görüşünü açıkça beyan etmemesi, resmi politikanın gerektirdiği şeyleri uygulaması ve siyasilerin seçim meydanlarında halka hükümet olduklarında yapacaklarını saydıkları pek çok vaat, *takıyye* ismi altında zikredile gelmiştir. *Takıyye*yi geniş bağlamda ele alırsak bu ve benzeri olayların *takıyye* olarak isimlendirilmesinde bir sakınca olmayacağını söyleyebiliriz. Ancak sorun bu olayların İslâm'ın izin verdiği *takıyye* olarak gösterilmesidir. Yapılan her türlü eylemin meşru

[389] Sâffât 37/88-9.
[390] Fevzi, *a.g.e.*, 19-20.

bir zemine oturtulma isteğinden kaynaklanan bu sorunsal, kişilerin birbirlerine karşı art niyetli olmalarına ve güvensizlik ortamının baş göstermesine sebep olmaktadır.

İslâm'ın onay verdiği *takıyye*nin ne olduğu, sınırları, sebepleri ve şartlarına değinmiştik. Bu bölümde ise *takıyye*nin kimler arasında uygulanacak bir faaliyet olduğu ya da olması gerektiği, bu noktada takınılması gereken tavrın mahiyeti alt başlıklar halinde izah edilmeye çalışılacaktır.

a.Müslümanların Kendi İlişkilerinde *Takıyye*

İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanların kendi aralarında *takıyye*ye başvurduklarına işaret eden herhangi bir rivayet mevcut olmamakla beraber, Hz. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan fikri ayrılıklar sebebiyle teşekkül eden mezheplerin, birbirleriyle olan ilişkilerinde *takıyye*ye başvurmak zorunda kaldıkları da bilinen bir husustur. Peygamber döneminde Müslümanlar arasındaki ilişkiyi resmetmek bağlamında diyebiliriz ki;

Medine ye hicret eden İslâm peygamberi burada kozmopolit bir yapı ile karşılaşmıştır. Müslümanlığı kabul edenler ile birlikte, Buhtünnas'ın Kudüs'ü işgali sebebiyle vaktiyle oradan göçüp gelen Yahudiler, Yemen kökenli yerleşik Arap kabileler, Bedevî pagan Araplar, sayıları az da olsa Hıristiyanlar, Medine şehrinin belli başlı unsurlarını oluşturmaktaydı. İşte bu çok kimlikli sosyal yapı içinde Hz. Muhammed, önce bir kısım Medineli yerli Müslüman ile Mekke'den hicret edip gelen Müslümanlar arasında kurduğu akdî-hukukî kardeşlik bağı ile Müslümanların tek bir toplum olduğu mesajını verdi. Bunu sevgi, dostluk, kardeşlik, yardımlaşma ve hoşgörü gibi soyut kavramlardan bir adım öteye taşıyarak, bireylerin karşılıklı hak ve sorumluluklarını ortaya koyan yazılı bir metin çerçevesinde belirledi.[391]

Bu dönemde *takıyye*nin vukuuna delalet eden rivayetlerde Müslüman bireyin küfr ehlinin hegemonyası altında zarureten başvurduğu bir yöntem olduğu gözükmektedir. Ancak daha sonra farklı görüşler etrafında bir araya gelen İslâm mezheplerine mensup bireylerin kendi mezhebinin görüşünü benimsemeyene karşı katı ve sert bir tavır takınması, Müslümanların kendi aralarında bu yöntemi uygulamasına yol açmıştır. İslâm âlimleri de *takıyye*nin Müslümanların kendi aralarında geçerli olup-ol(ma)mazlığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Sünni müfessirlerin hemen tamamı konuyu Müslim-kâfir arasında vuku bulacağını dile getirmiştir. Razi gibi İslâm tarihine damgasını vuran âlimler de yine bu

[391] Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de siyasi düşünce*- İslâm*cılık*, İletişim, İstanbul 2004, c.6, 514.

ruhsatın kâfirlerden gelebilecek tehlikelere karşı kullanılabileceğini belirtmişlerdir. Ancak yine Sünnî bir mezhep ekolü kurucusu olan Şafi, Müslüman bireyin zulme maruz kalması neticesinde kendisi gibi Müslüman olan kişiye karşı da *takıyye* metodunu kullanabileceğini belirtmiştir.

Takıyye konusunda yapılmış olan araştırma ve şimdiye kadar yazılmış olan kısımlardan yola çıkarak denebilir ki; baskı ve zorlama halinde bireylerin kendilerini olduklarından farklı göstermesi *takıyye* başlığı altında değerlendirse de, bu *takıyye* Kur'ân âyetlerinin meşruiyete izin verdiği ve Hz. Peygamber döneminde uygulana gelen *takıyye* ile eş değer değildir.

b. Ehl-i Kitap ile İlişkiler

İslâmiyet'in zuhurundan itibaren Müslümanların diğer dinlere mensup olan teb'a ile ilişkileri başlamış, söz konusu ilişkiye ait söylem tabii olarak kaynağını Kur'ân ve Hz. Muhammed'in sünnetinde bulmuştur. Daha Hz. Peygamber'in zamanında gerek müşriklerle gerekse Ehl-i kitapla çeşitli münasebetler gerçekleştiği için Kur'ân'da ve Hz. Muhammed'in hadislerinde Hıristiyanlık ve Hıristiyanlarla ilgili bazı hususlar dile getirilmiştir. Hz. Peygamber'in nübüvvet döneminden itibaren Müslümanların hâkim olduğu toprakların genişlemesiyle diğer dinlerle münasebetler ferdî ve dar toplumsal boyutları aşmış, Müslümanlar söz konusu dinlerin beslediği köklü medeniyet ve kültürlerle karşı karşıya gelmiştir.

Müslümanların birlikte aynı ortamı paylaşmak zorunda kaldıkları kitap ehline karşı takınacakları tavrın mahiyetini izah etme bağlamında şu örnekler zikredilebilir;

Kudüs'ün Müslüman askerler tarafından fethinden bir müddet sonra, papazlar halife Hz. Ömer'i kiliseye davet ettiler. Görüşme uzayınca namaz kılmak isteyen Hz. Ömer'e namaz yeri gösteren ferde Hz. Ömer orda kılmak istemediğini şu gerekçe ile dile getirdi: "Benim halkım, namaz kıldığım yeri cami yapmak ister. Burada namaz kılınca siz, Kilisenin mescide çevrilme tehlikesi ile karşı karşıya kalırsınız. Bunun için bana başka bir yer gösterin." İşte Müslümanlar geçmişte gayri Müslimlere bu kadar geniş ibadet hürriyeti verirlerdi.

İbadetlerine mani olmadıkları gibi, ibadetlerine mani olacak şeyleri de ortadan kaldırırlardı. Onlara da rahat ibadet etme imkânı sağlarlardı.[392]

Yavuz Sultan Selim döneminde şeyhülislâm olan Zenbilli Ali Efendi Hıristiyan tüccarların haksızlığa uğradığı gerekçesi ile padişahın huzuruna gelir, padişahın kendi işine karışmaması uyarısı akabinde, "Burada gayri Müslim insanların haksızlığa uğraması, zulüm görmesi mevzu bahis. Bunun için şeyhülislâm olarak, buna müdahale etmem benim vazifemdir. Karışmaz isem, vazifemi yapmamış olurum." der.[393]

Müslümanların, Hıristiyanlara ve Yahudilere yapmakla mükellef oldukları muamele şekli, bizzat Resulullah'ın ağzından: "…Bunlardan seyahat edenlere mani olmayın. Manastırlarının hiçbir tarafını yıkmayın. Kiliselerinde mal alıp Müslüman mescitleri için kullanmayın. Ticaret yapmayan ve ancak ibadet ile meşgul olan kimselerden, her nerede olurlarsa olsunlar, vergileri almayın…"[394]

Bi'setin 7. yılında, İranlılar ile Rumlar arasındaki savaşı konu edinen âyet-i kerimeler, (Rum 30/1-5) Müslümanların kitap ehli olan Hıristiyanlara karşı tutumlarını ve onlar hakkındaki hüsnü zanlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Burada Müslümanların Mekke müşriklerine karşı zaferi ile Mecusilere karşı kitap ehli olan Hıristiyanların zaferi söz konusudur ve Müslümanların her iki duruma da sevindiği ifâde olunmaktadır.[395]

Yukarıda zikri geçen rivayetler, Müslümanların kitap ehli ile olan münasebetlerinde saygı ve hoşgörüye riayet etmelerinin üzerinde durmaktadır. Aynı tutum ve davranış kitap ehlinden de beklenmektedir. Her iki güruhtan da beklenen karşılıklı bu hoşgörünün temellerinin atılmasıdır. Bu gerçekleştiği takdirde *takıyye*nin uygulanmasına gerek teşkil edecek hiçbir durum vuku bulmayacaktır.

---

[392] Mehmet Oruç, *Dinler Arası Diyalog Tuzağı ve Dinde Reform*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2003, 50-51.

[393] Mehmet Oruç, *a.g.e.*, 52.

[394] Oruç, *a.g.e.*, 60-62.

[395] Kaya, *a.g.e.,* 151-152.

2. Diyalog Meseleleri

Aslında dinler arası diyalog mevzuu yeni ortaya çıkan bir konu olmayıp, asırlardır var olan, konuşula gelen bir durumdur. Asr-ı saadette ve sonraki zamanlarda, Müslümanlar, Hıristiyanlarla, Yahudilerle iç içe yaşadılar. Komşuluk ve diğer insani ilişkiler zamanımıza kadar devam etti. Kimse kimsenin yaşayışına, ibadetine karışmıyor; isteyen Kilisesine, isteyen Havrasına gidiyor rahat bir şekilde dinlerinin icapları yerine getiriyordu. İslâmi öğretiye de uygun olan bu idi.[396]

Hepimiz kendi inancının özüne ve dünya görüşüne sadakatle bağlı kalmalı, bu inanç ışığı altında diğerinin inancını algılamalı ve belli bir yapıya oturtmalı, hiçbir zaman diğerini bu bakış açısı içerisine gelmeye, kendi dileklerimizi benimsemeye zorlamamalı, kendi dünya görüşümüzü genişleterek, diğerlerinin dinsel değerlerini ve geleneklerini daha iyi kavramaya çalışmalıyız.[397]

Diyalog ile kastımız Misyonerlik faaliyetleri ile Hıristiyanlığın Ortadoğu'ya yayılması, cahil Müslümanların Hıristiyanlaştırılması,[398] ya da İslâm'ın temel öğretisi olan tebliğ faaliyetini ifa etmemek, İslâm'ın insanlığa duyurulması noktasında sessiz kalmak değildir. Diyalog ile amaçlanan, Müslüman olmalarını sağlamak amacı ile baskı, zorlama ve dayatmaya başvur(ma)maktır. Zira Kur'ân'da da bu husus şu âyet dile getirilmiştir:

"Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk, sapıklıktan ayırt edilmiştir. Artık her kim tâğutu inkâr edip, Allah'a inanırsa, sağlam bir kulpa yapışmıştır ki, o hiçbir zaman kopmaz. Allah, her şeyi işitir ve bilir." [399] âyeti de İslâm'ın zorlama olan hiçbir şeye izni olmadığını göstermektedir. Din konusu zorunlu fiiller davranışlar değil, isteğe bağlı fiiller ve davranışlardır.

Dini tebliğ noktasında peygamber uygulamalarını esas almak, gerçek bir diyalog'un sağlanabilmesi için gereklidir. Allah, Firavun gibi azılı bir din düşmanını dahi güzel bir dille dine davet edilmesini emir buyurmuştur Hz. Musa'ya. *"Ona yumuşak söz söyleyin, umulur ki öğüt alıp-düşünür veya öğüt alıp-titrer."*[400] Farklı dinlere mensup olan bireylerin aralarındaki diyalog bu çerçevede sağlanırsa *takıyye*ye başvurmayı gerekli kılacak bir ortam olmayacaktır.

[396] Oruç, *a.g.e.*, 17.
[397] Niyazi Ökten, *Diyalog Yazıları,* Timaş Yayınları, İstanbul 2001, 62.
[398] Oruç, *a.g.e.*, 18-20.
[399] Bakara 2/256.
[400] Tâhâ 43-44.

Aynı zamanda bu öğreti sadece farklı dinlere mensup insanlar arasında değil, İslâm dinini benimseyen ancak farklı mezheplere mensup olan kişilerin de benimseyip bir hayat biçimi haline getirmeleri gereklidir.

3. Hoşgörü

Kulağa hoş gelen, gönle ferahlık veren, iyi bir tavır olduğu hususunda herkesin birleştiği ama uygulamada her zaman unutulan, bir köşeye sıkıştırılan kavramlardan biridir. Kendilerini ileri, aydın, çağdaş sayan okumuş yazmış, önemli makamlara gelmiş kimseler, yetmiş iki millete bir göz ile baktıklarını etrafa yayanlar, farklı inanan, düşünen ve yaşayanlara tahammül edemiyor, demokrasi ve insan haklarının bunlar için geçerli olmadığını ya düşünüyor yahut da açıkça ifâde ediyor.[401] Bu ve benzeri durumlar da insanların birbirlerine karşı hoşgörüsüz olmasına, aralarındaki güven bağının azalmasına ve akabinde *takıyye*ye müracaat etmelerine sebep olmaktadır.

Dinler arası hoşgörüsüzlüğün nedenleri başında gelen en önemli faktör, bizzat insanın kendi inanç sistemini çok iyi kavrayamaması, dininin ana ilkelerini bilmemesi ve böylelikle farkına varmadan dinine ihanet etmesi gelmektedir. Zira hiçbir din düşmanlığı önermez.[402]

Kendisine, inancına, ülkesine yapılmasını istemediği şeyi başkasına yapmamak, herkesin, her inancın, her halkın hak eşitliğini tanımaktır hoşgörü.[403] Hoşgörünün yerleştiği bir toplumda *takıyye*ye başvurunun olmayacağı, birbirine güvenen itimat eden en önemlisi de birbirini dinleyen insanların ne kadar kozmopolit olursa olsun birlikte daha rahat ve mutlu olacağı muhakkaktır.

---

[401] Karaman, *a.g.e.*, 263.
[402] Ökten, *a.g.e.*, 48; Ankebut 29/ 46.
[403] Erdoğan Aydın, İslâm*cılık ve Din Politikaları*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2006, 95.

II. BOYUTLARI

*Takıyye*yi, bir inanç prensibi olarak kabul edenler, onun sınırları ve şartları üzerinde; reddedenler ise, böyle bir davranışın sosyolojik, psikolojik ve ahlâkî sonuçları üzerinde görüş belirtmişlerdir.[404] Çalışmanın şimdiye kadar olan bölümünde sınırları ve şartları verilmiş bulunmaktadır. Şimdi ise teolojik, itikadi, ameli, ahlaki, sosyolojik ve politik boyutları incelenecektir.

A.Tartışmaların Teolojik, İtikadî ve Amelî Boyutu

Kur'ân'daki âyet, hayati tehlikeden kurtulmak için Müslüman olduğunu saklama iznidir, hayatı üstün tutan bir hükümdür. Hapisten kurtulmak için, ikbale kavuşmak için, başkalarına iyi görünmek ya da menfaat elde etmek için inanç saklanmaz. Bu, işin teolojik tarafıdır ki, Sünni ulema bu konuyu ikrah başlığı altında ele alıp *takıyye*nin zor durumda başvurulabilecek bir ruhsat olduğunda ittifak etmiştir.[405]

Her ne kadar Şia *takıyye* mevzusunu itikadî konulardan biri addedip, yaşam ritüeli haline getirse de[406], ne Kur'ân'da bu konuya tekabül eden âyetler ve bu âyetler hakkında ilk dönemden günümüze yazılan temel kaynaklarda yer alan bilgiler, ne de ilk dönem *takıyye* uygulaması bu konunun iman esasları arasında olduğunu göstermemektedir.

Amelî boyutu bakımdan kulun muhayyer bırakıldığı bir husus olan *takıyye* İslâm dininin katı, dogmatik, despot bir din olmadığının en güzel örneğidir. İslâm dininin olmazsa olmazı olan tevhit noktasında insana bahşedilen bir toleranstır. Ancak uygulamada bağlamından kopartılmış ve kişinin kimliğini gizlediği her türlü davranış *takıyye* olarak yorumlanmıştır. *Takıyye* sebebiyle kişiler arası ilişkilerde bozulmalar artmış ve birbirlerine ön yargı ile bakmaya başlamışlardır. *Takıyye* önyargısı da, maalesef bilimsel metot zihniyetini öldüren ideolojik bir hurafe haline gelmiştir.[407]

---

[404] Geniş bilgi için bkz. Şeyh Sadûk, *Risâletü'l-itikâdi'l-imâmiyye*, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1978, 127-130; Gölpınarlı, *Şiilik*, 564.
[405] İsfahânî, *a.g.e.* "vky" md.
[406] Tabatabaî, *Shi'ite İslâm,* 223.
[407] Taha Akyol, www.miilliyet.com.tr 2003/09/02/yazar/akyol/html.

B. Meselenin Ahlâkî Boyutu

Her Müslüman için ideal örnek teşkil eden Yüce Peygamber'in müşrik bir toplumda bizzat müşrikler tarafından ideal insan tipi veya yetkin ahlâk örneği olarak tanımlanması, bir Müslüman'ın Müslüman olmayan ortamlarda bile ahlâkî normlara bağlı kalmasının genel çerçevesini belirlemektedir.[408] Bu ahlaki normlar içine son zamanlarda bireylerin gelişi güzel uygulayışları sebebiyle *takıyye* mevzuu da dâhil edilebilir.

Takıyyenin ahlâkî tehlikelerinin büyüklüğüne dikkat edilmelidir. Ülkeler arası ilişkilere menfi yönde tesir ettiği, bundan başka yerli-yersiz yapılan *takıyyenin* insanlar arasında daima bir güvensizlik ve şüphe ortamı meydana getirdiği, kültür alışverişini de olumsuz yönde etkilediği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca *takıyye*yi benimseyenlerin bu konudaki titizliklerinin, sözlerinin ihtiyatla karşılanmasına sebep olduğu ve güven ortamını da ortadan kaldırdığı bir gerçektir. Bu yüzden *takıyye*, İslâm dünyasının büyük bir kesimini oluşturan ehl-i sünnet mensuplarınca din prensipleri arasında sayılmıştır.[409]

Bilhassa insan haklarına riayet edilmediği, düşünce ve vicdan özgürlüğünün yeterince geniş tutulmadığı ve yasakların fazla olduğu toplumlarda *takıyye* ahlâki bir siyaset haline gelir. Yasaklar nedeniyle gerçek inancını toplumla paylaşmayan bireyler gerçek kimliğini gizler ve kendilerinden istenilen biçimde davranırlar.[410]

Takıyye ahlâkı, son derece zor şartlarda uygulanabilen, sizin için, aileniz ve ülkeniz için ciddi bir tehlikenin söz konusu olduğu yerde doğruyu bildiğiniz halde söylememe keyfiyetidir. Ancak bu noktada çok hassas davranmak ve sınırlara riayet etmek gerekir. Zira bu durum bireyleri olur olmaz yerde *takıyye*ye müracaat etmeye sevk edebilir. Ahlaksızlıkla sonuçlanabilecek vahim bir sonuç ortaya koyabilir.[411]

Takıyye ahlâkı daha çok Türkiye siyasetinin gündeme getirdiği bir kavramdır. Türkiye'de bugün büyük bir çoğunluğun *takıyye* ahlâkına yönelmelerinin sebebi; tam anlamıyla demokratik ortamın sağlanamamış olması, yeterli ölçüde liberal bir siyasal iklimin olmayışıdır.

---

[408] Dalkılıç, a.g.mk., 132.
[409] Dalkılıç, *a.g.mk.,* 139.
[410] Mehmet Gündem, *Mehmet S. Aydın ile İçe Kritik Bakış,* İyi Adam Yayınları, İstanbul 1999, 109.
[411] M. Gündem, *a.g.e.*, 111.

İslâm tarihinde *takıyye* ahlakının çizilmiş sınırları vardır. Ancak daha sonra sosyal ve siyasal durum İslâm dünyasında *takıyye*yi alabildiğince genişletmiştir. Başlangıçta zayıf olan ve zulme maruz kalan bazı cemaatler *takıyye* ye başvurdular. Zamanla *takıyye* o cemaatlerin, hatta bazı milletlerin elinde kültürlerinin bir parçası haline geldi ve neredeyse *takıyye* yapmak iman etmektir gibi son derece tehlikeli ve İslâm açısından asla kabul edilmeyen fikir ve uygulamaların, yani siyasetlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.[412] Bu sebeple İslâm'ın *takıyye* için söz konusu ettiği sınırların doğru tespit edilip, bu doğrultuda uygulama alanı verilmeli ve bu başlık altına girmeyen davranışlar buraya sürüklenmemelidir. Bu tarz bir hareketin İslâm'a zarar vermekten öte bir kazanım vermeyeceği açıktır.

C. Psikolojik, Sosyolojik ve Politik Boyutu

Takıyye, kişinin hayatını tehlikede hissettiği zaman geliştirdiği sosyo-psikolojik bir fenomen olarak karşımıza çıkar. *Takıyye* insanlar arasındaki iletişimi yakından ilgilendiren bir kavram olması hasebiyle karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesi ve geliştirilmesinde zaman zaman kendini hissettirmektedir. Konunun tarihi yönünden başka bir de psikolojik, sosyolojik ve politik birçok yönünün olduğu kabul edilmesi gereken bir gerçektir.

Özellikle günümüzde politik söylemlerde sıkça kullanılır olması onun önemini hâlâ koruduğunu göstermektedir. Bazı Müslüman grupların diğer bazı Müslüman gruplarla ilişkilerini *takıyye* prensibine göre düzenlemeleri ve bunun gençler üzerinde yapacağı etkiler de dikkat çekicidir.[413]

(Ehl-i sünnet) Böyle bir davranış şeklini gerek sosyolojik gerekse psikolojik bir takım problemlere neden olacağının ve özellikle güven duygusunu zedeleyerek insanlarda kalıcı ve kötü bir imaj bırakacağının bilincinde olarak, uyulması gereken zorunlu bir dini kural olduğu görüşünü asla kabul etmemiştir.[414]

İmamiyye'ye göre inancı gizleme, Şiîliği saklama ve Sünnî çevrelerde Sünnî gibi görünme anlamına gelen *takıyye*, aslında sadece Şiîler üzerinde baskıların yoğunlaşıp can ve mal korkusu söz konusu olduğu zaman başvurulabilecek bir prensip olarak kabul edilmesine

[412] M. Gündem, *a.g.e.,*115.

[413] Mehmet Saffet Sarıkaya, İslâm *Düşünce Tarihinde Mezhepler,* Isparta [y.y.], 2003, 156.

[414] Ebü'l-Berekat Abdullah b. Hüseyin b. Mer'i Süveydi (1174/1761), *Kitâbü'l-Huceci'l-kat'iyye li-ittifaki'l-firaki'l-İslâmiyye,* Matbaatü's-saade, Kahire 1905/1323, 28-29.

rağmen, onların *takıyye*yi bir politika ve manevra aracı olarak kullandıkları da bilinmektedir.[415]

Şimdiye kadar *takıyye* uygulaması noktasında meselenin o günkü şartları, insanların alışkanlıkları ve psikolojik tezahürleri açısından ele alınarak değerlendirme yoluna pek gidilmemiştir. Bu da günümüzdeki *takıyye* algısının sınırlarının genişlemesine sebebiyet verip, siyasî arenada çeşitli problemlerin vukuuyla sonuçlanmıştır. Bu sebeple politik söylemde *takıyye* yerine kıtman[416] kelimesinin kullanılması *takıyye* deki anlam kaymasını bir nebze olsun azaltacaktır.

1.Siyaset ve Din

Siyaset iktidarı talep etmek ve ele geçirilince bu güçten destek alarak toplumu yönetmek, ihtiyaçlarına çare bulmak ile ilgili bir süreçtir. Günümüzde siyaset genel itibariyle bir partiye intisap etmek suretiyle olmakta, partinin menfaat, ilke ve kuralları, partililer için bağlayıcı olmaktadır. İnsanlar yaşadıkları gibi düşünme eğiliminde olduklarından başlangıçta genel ilke ve değerlerle çatışan parti talepleri, mensuplarının vicdanlarını rahatsız ederken giderek bu rahatsızlık da ortadan kalkmakta, partililer tek tip haline gelmektedirler. Dinin bu manada bir partinin içine sokulması ve Müslüman'ın da böyle bir parti anlayışı içinde siyaset yapması caiz değildir. Parti bir araçtır; amaç, dinin ve evrensel değerlerin korunmasıdır, parti bunu değil, bunlar partiyi kontrol etmelidir.[417] Ancak durum bunun tam tersidir ve dinin bu şekilde siyasete inhisarı ile *takıyye* ifâdesi de bu sahada dikkat çeken söylemlerden olmuştur. Şöyle ki;

Takıyye başlangıçta can korkusundan, hayatta kalabilmek endişesinden, bütünüyle insanî bir kaygı akabinde meşru görülmüş bir durumdur. Ancak zamanla siyasileşip, dînî bir hüviyete büründüğü de bilinmektedir. Gazâlî (505-1111), ilk etapta can korkusuyla meşruluğuna cevaz verilen *takıyye*nin zamanla Bâtınîler tarafından, siyasî emellerine ulaşmada dini dayanak yapılması ve *takıyye*yi din olarak kabul eden Şia taraftarlarının tövbelerinin kabulü noktasında din bilginlerinin ihtilâf ettiğini belirtmiştir.[418] Yani zamanın ilerlemesi ortam ve şartların değişimi *takıyye* algısında da farklılığın olmasına yol açmıştır.

[415] Zahir, *a.g.e.,*114.
[416] http://www.milliyet.com.tr/2007/04/12/yazar/pulur.html.
[417] Karaman, *a.g.e.,* 219.
[418] Gazali, Ebu Hâmid Muhammed, *Fedâihu'l-Batıniyye,* (nşr. Abdurrahman Bedevi), Kahire 1964, 160.

Zira Hz. Peygamber zamanında Ammâr olayında görülen "tukah" tarzındaki bir korunma ile Hicrî birinci asırdan itibaren baskı altında kaldıklarını ileri süren çeşitli mezhep veya fırka mensuplarının kabul ettiği *takıyye*nin birbirinden oldukça farklı olduğu gözlemlenmektedir.[419] Bugün günümüzde *takıyye* başlığı altında işlenen konularında önceki kullanımlarıyla hiçbir bağlantısı olmadığı açıktır.

Bilhassa dinî bir akîde olarak kabul edilip, siyaset alanında kullanılan *takıyye*nin Asrı Saadette de vardı denilerek kendisine dayanak tedarik etmesi durumu ise gerçekten düşündürücüdür.[420]

Siyasî sahada sıkça dillendirile gelen bu kavram hükümetlerin kendi dönemlerinde partilerinin stratejisini değiştirdikleri, İslâmcılık ve reform girişimlerinin inandıkları gibi değil de ortama uygun bir hareket alanı belirlediği söylemleri gün yüzüne çıkmış ve *takıyye*ci yaklaşımın bir iktidar stratejisi haline getirildiği belirtilmiştir.[421]

Bir önceki başlıkta zikri geçen *takıyye* ahlâkı denince de akla daha çok din-siyaset ilişkisi geliyor. Ancak bugün *takıyye* yaptığı söylenen bireylerin *takıyye*sinin dînî bir tarafı yoktur. Her tür aldatmanın, kandırma ve güvensizliğin *takıyye* olarak yorumlanması kelimenin anlam alanını saptırmak ve ona yeni manalar yüklemektir.

2. Din ve Düşünce Özgürlüğü

İnsan hak ve hürriyetleri içinde en fazla değer verilen, dillendirilen ve kullanılan din ve fikir hürriyetidir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde bu iki hakkın tek maddede tertiplendiği görülmektedir. "Her şahsın fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır…"[422] Bu vesikaya tüm milletler imza attığı halde bazı ülkelerin, anayasalarında bu ilkelerden sapıldığı, fikir ve din hürriyetinin sınırlarının daraltıldığı görülmektedir. Fikir hürriyetinden ayrıştırılan din hürriyeti "vicdan, dînî inanç ve kanâat hürriyeti" başlığı altında ayrı bir madde olarak ele alınarak kavramın içi boşaltılmıştır. Çünkü vicdan ve dînî inanç insanın kalbi ile ilgilidir ve müdahâle imkânı yoktur.[423] Bu durum yasaların halkın inanç ve yaşayış şeklini belirlemesine sebebiyet vermiş, bu da bireysel olarak *takıyye*ye başvuruya ortam hazırlamıştır. Bu da

[419] Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim b. Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebevî fî nakdi kelâmi'ş-Şiati'l-kaderiyye*, (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim) Riyad 1986, II, 47-48.

[420] Dalkılıç, *a.g.mk.*, 78.

[421] Abdullah Manaz, *Siyasal* İslâm*cılık*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, c. 2, 291-294.

[422] İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 18. Madde.

[423] Karaman, *a.g.e.*, 219-220.

takıyye olgusunun dayatmacı diplomasiye karşı yürütülen siyasî bir taktik olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir.

Temel hak ve özgürlükler içinde oldukça kapsamlı bir ilke olup zamanla sınırları daraltılan din özgürlüğünün özünü inanç özgürlüğü oluşturur. Aslolan herkesin, istediği din ve inanç özgürlüğünü seçme hakkına sahip olmasıdır. Her türlü ifâde, eğitim, yayın ve benzer klasik haklar inanç özgürlüğünün kapsamı altındadır. Hiç kimsenin bu hakları kullanmaktan menedilmemesi ve ayrımcı muameleye tabi kılınmaması suretiyle inanç özgürlüğü gerçekleştirilebilir.[424]

İnanç özgürlüğünün doğal bir uzantısı da ibadet özgürlüğüdür. Bireyin mabuduna olan vazife ve görevlerini inandığı dinin gereklerine uygun olarak yerine getirme hakkıdır. Diğer bir tabirle, yaratıcı ile kul arasındaki içsel durumun dışa yansımasıdır. Gerek bireyin, gerekse cemaat ya da toplumun ibadet özgürlüğünü kısıtlayıcı bir durumun olmadığı ortamda inanç özgürlüğünün gerçekleştiğinden bahsedilebilir. İbadet özgürlüğü aynı zamanda öğrenme-öğretme, yayma ve birlikte ibadet etme ve hatta örgütlenme haklarını içine alır. Devlet ya da toplumda başka inançlara mensup olanların, ibadet özgürlüğünü kısıtlayacak girişimlerde bulunmamaları gerekmektedir.[425]

Laiklik açısından din özgürlüğü, herhangi bir dinin kendi doğrularından hareketle istediğini kayıtsız şartsız yapabilmesi değil, başka inançların hak ve özgürlüklerini ihlâl etmemek koşuluyla istediğini yapabilmesini sağlayan hukuk düzenidir. Kimsenin diğerinin inancına karışmaması ve her türden inanç dayatmasına karşı tüm güvence ile inancını yaşaması, kimsenin inancından dolayı kınanmaması ve ayrıcalık elde edememesi, ayrıma tabi tutulmaması, yasal veya moral baskıya uğratılmaması, kanaatini açıklamaya zorlanmaması ve salt yurttaş olarak yasalar önünde eşit olmasıdır. Laik devlet, yurttaşların inanç özgürlüğünü güvence altına alan, inançlar karşısında tarafsız olan, ideolojisiz devlettir. Günümüzdeki laiklik ise laikliğin açık bir ihlalidir.[426]

Bu başlık altında zikredilen *takıyye* kavramı önceden de yer verildiği gibi "kişinin kendisini olduğundan farklı göstermesi" manasına gelen, anlam dağarcığı genişletilmiş

[424] Kadir Canatan, *Din ve laiklik***,** (ed. İsmail Taşpınar), (tsh. Mustafa Demiray), İnsan Yayınları, İstanbul 1997, 17.

[425] Canatan, *a.g.e.,* 17.

[426] E. Aydın, *a.g.e.***,** 28.

takıyye olup, devletin toplumun inanç biçimine, ibadetine karışmadığı, bireylerin birbirlerinin inancına saygılı olduğu, karşılıklı hoşgörü ve sevginin hâkim olduğu ortamlarda bu tarz bir *takıyye*ye uygulamasının olmayacağı açıktır. Günümüzde uygulana gelen bu davranış şeklinin Kur'ân'ın meşrutiyetine cevaz verdiği *takıyye*dir şeklinde yorumlan(ma)ması da önemlidir.

3. Zaruret ve *Takıyye*

Zaruretler, sebepleri ortadan kaldırmak üzere mücadele gerektiren hallerdir. *Takıyye* de bu mücadelenin yapılamadığı ortam ve şartlarda başvurulan bir taktiktir. İslâm'ın izin verdiği *takıyye*nin varlığından bahsedebilmek için bu zaruri durumun söz konusu olması gerekmektedir.[427] Yine bireylerin kendilerini olduklarından farklı göstermelerindeki ana gerekçe de zarurettir.

Türkiye örneğinden yola çıkılırsa günümüzde, Cuma namazının farziyetine inanan pek çok insan çalışma şartları ve ortamın ona göre düzenlenmemesi gerekçesi ile inancına aykırı hareket etmektedir. Bireyler, özel hayatı veya İslâm topluluğu için gerekli gördüğü görevi yapabilmek maksadıyla çalıştığı yerlerin İslâm'a aykırı ilke ve yönetmelikleri ile merasimlerine uyum göstermekte, itiraz etmemekte, bunları benimser görünmektedir.[428] Kişinin inandığı gibi yaşamasına uygun ortamın olmaması ve dayatmanın olması gerekçesiyle bu durum *takıyye* başlığı altında dillendirilmiştir.

Bir diğer örnek, bir kız inancı gereği başörtüsü taktığı halde, içinde bulunduğu sistem gereği başörtüsünü açmış ise, bunu isteyerek değil, mecbur olduğu için yapması durumu da *takıyye* olarak yorumlanmıştır. Zira eğitim amacıyla başını açmak durumunda kalan kız öğrenci eğitim ortamı dışında yine başörtüsünü takması bireyin zaruret ve baskı sebebiyle bu eylemi yaptığının açık bir göstergesidir. [429]

İlmin ve bilimin odak noktası olan Üniversiteler dünyanın her yerinde özgür kurumlar olarak kabul edilmektedir. Bu kurumlarda takınılan bu tavır ise devletin dine müdahalesi olarak yorumlanabilir.[430] Bu da özgürlüğün tam manasıyla ifa edilemediğinin göstergesidir. Din kurumunun özgür olmadığı ve devlet güdümünde olduğu bir ülkede, bireysel ve

[427] Âl-i İmrân 3/28; Nahl 16/106; Mü'min 40/28.
[428] Karaman, *a.g.e.*, II, 142.
[429] Karaman, *a.g.e.*, III, 164-165.
[430] Manaz, *a.g.e.*, 126.

toplumsal din özgürlüğünün ne kadar güvence altına alınabileceği de başlı başına bir sorundur.[431]

Bu ve benzeri yaklaşımların dünya genelinde pek çok ülkede varlığından söz edilebilir. Yaşadığımız küreselleşen ve globalleşen dünyada insanların inandıklarını ya da düşündüklerini serbestçe ifâde edebilecekleri bir ortamdan mahrum bırakılmaları sebebiyle *takıyye* yapmak zorunda olmaları insanlık adına vahim bir tablodur. Ancak, fikir ve düşünce özgürlüğünün tam manasıyla gerçekleştiği bir ortamda insanlık inandığı gibi yaşama serbesti yetisi elde edebilir.

[431] CanSatan, *a.g.e.,* 23.

SONUÇ

Tarih boyunca insanların pek çok mevzuda farklı görüşler benimsedikleri, kavramlara farklı anlamlar yükledikleri bilinen bir gerçektir. Bilhassa mezheplerin şekillenmesi, kavramları algılayış biçimlerindeki farklılıklara dayanmaktadır. *Takıyye* konusu da üzerinde bir türlü ittifak edilemeyen, ilk dönemden günümüze farklı gerekçeler ile insanların başvurdukları bir savunma aracıdır. Son zamanlarda kavramın hayata geçiriliş biçiminde aşırılığa kaçılmış, bu da bir güvensizlik ortamının oluşmasına yol açmıştır ve Müslüman'ın Müslüman'a karşı uyguladığı siyasi bir manevra aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu tarz bir yaklaşımın oluşmasındaki ana sebep, kişilerin birbirlerine karşı tahammülsüz olması, açık görüşlü ve hoşgörülü olmaması, insanların inandıkları gibi yaşayabilecekleri özgür ve demokratik bir dünyanın hala varlığını sağlayamamış olmasıdır. Bu durum kişilerin inançlarını, düşüncelerini ve yaşayış biçimlerini başkalarına karşı gizleme refleksinin oluşmasına yol açmıştır. Bu gizleme teorisi de her mekân ve zamanda *takıyye* olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma boyunca gelişi güzel kullanılan bu kavramın aslı itibâriyle ne ifâde ettiği, Kur'ân da yer alan âyetler başta olmak üzere ilk dönem dil âlimlerinin temel alınan eserleri incelenerek kelimenin etimolojisi ortaya koyulmaya ve kavramın asli hüviyeti belirlenmeye çalışılmıştır.

Bir sonraki aşama olarak ayetlerin ilk dönem tefsir kaynaklarından günümüze kadar olan çalışmalarda nasıl te'vil edildiği ve İslâm'ın yayılış tarihi boyunca kişilerin bu teoriye hangi durum ve şartlarda başvurdukları ve uyguladıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca mezheplerin konuyu ele alış biçimleri ve *takıyye* uygulaması hususunda aralarındaki ortak ve farklı yönler belirlenmiştir.

Çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde yapılmış olan araştırma neticesinde, *takıyye* nin İslâm'da var olduğu, bunu hem Kur'ân'da hem de itibar edilen filolojik kaynaklar başta olmak üzere İslâm literatüründe görmenin mümkün olduğu söylenebilir. Ancak bu *takıyye* uygulamasının belli sebeplere ve şartlara dayandırıldığı da unutulmamalıdır.

Son zamanlarda kavram, sosyo-politik bağlamda ele alınmaya başlanmış ve bireylerin inanışlarının aksine tavır aldıkları ya da almak zorunda kaldıkları her durum *takıyye* gibi yorumlanmıştır. Son bölümde bunun gerçeklik payı, hangi şart ve durumlarda *takıyye*ye müracaat edilebileceği ve hangi tarz durumların *takıyye* olarak algılanabileceği izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda denilebilir ki, kendi görüşünü paylaşmayan dînî veya siyasî muhalif ya da rakiplere karşı, yerli yersiz düşüncelerle *takıyye* yapıyor, gerçek düşüncesini

gizliyor biçiminde temelsiz ve kesin bilgi ve belgelere dayanmayan suçlamalarda bulunmak doğru bir yaklaşım olmayıp, *takıyye* kavramı noktasında gerçeği lanse etmemektedir. Diğer bir ifâde ile, her tür kandırma ve aldatma İslâmi literatürde yer alan *takıyye* ile eş değer gösterilmemelidir.

İnsan hayatından, bugün *takıyye* olarak gördüğümüz davranışları gidermenin en iyi yolu, fikirlerin ve inançların serbestçe ifâde edilebildiği bir çevre, baskı, dayatma ve sindirmenin olmadığı, daha fazla özgürlüğün bulunduğu yaşam standartlarına ulaşmaktan geçmektedir. Bu görev de yine bireye düşmekte, kendisinin maruz kalmak istemeyeceği bir duruma başkasını sürüklememesi beklenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhamit, İrfan, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları,* (trc: M. Saim Yeprem), Marifet yayınları, İstanbul 1994.

Aktay, Yasin, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (İslamcılık)***,** İletişim, İstanbul 2004.

Akyol, Taha, www.milliyet.com.tr 2003/09/02/yazar/akyol/html.

Akyüz, Vecdi, *Kur'ân'da Siyasî Kavramlar,* Kitabevi yayınları, İstanbul 1998.

Aldemir, Halil, Kur'ân-ı Kerim'e Göre İhtilaf, Kitâbî Yayınları, İstanbul 2010.

Alkan, Murat, *İmamiyye Şia'sında Takıyye,* İstanbul 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı.

Alper, Hülya, "Münafık", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006.

Âlûsî, Ebü's-Sena Şehabeddin Mahmûd b. Abdullah, *Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesanî,* (tsh. Muhammed Hüseyin) Dârü'l-Fikr, Beyrut 1993/1414.

Arnold, Thomas Walker, *İslâm'ın tebliğ tarihi,* İnkılâb yay., İstanbul 2007

Ateş, Süleyman, *Kur'ân ansiklopedisi*, Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), İstanbul t.y.

……, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın çağdaş tefsiri,* Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1997.

Atik Kemal.[ve öte.], İslami Kavramlar, Sema Yazar Gençlik vakfı yayınları, Ankara 1997.

Aydın, Erdoğan, *İslamcılık ve Din Politikaları***,** Kırmızı Yayınları, İstanbul 2006.

Ayyâşi, Ebü'n-Nasr Muhammed b. Mesud, *Tefsirü'l-Ayyâşi*, (tsh. Haşim Resuli Muhallati) Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrut 1991/1411.

Bağdâdî, Mevlânâ Hâlid, *İman ve İslam*, (nşr. Hüseyin Hilmi Işık), Işık kitabevi, İstanbul t.y.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud (516/1122), *Tefsirü'l-begavi* (Mealimü't-tenzil), (thk. Muhammed Abdullah Nemr), Dârü't-Tayyibe, Riyad 1993.

Beyhâkî, Ebu Bekr, *Şuabü'l-imân*, Beyrut 1990.

Camil, Muhammed Mescid, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri,* (çev. Malik Eşter), İnsan Yayınları, İstanbul 1995

Canatan, Kadir, *Din ve laiklik***,** (ed. İsmail Taşpınar), (tsh. Mustafa Demiray), İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1985.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye,* (thk. Ahmed Abdülgafur Attar), Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1990.

Çağrıcı, Mustafa, "Müdâhene", *DİA*, İstanbul 2006.

……., Mustafa, "Müdârâ", *DİA,* İstanbul 2006, XXXI.

Dalkılıç, Mehmet, "Eleştirel açıdan bir kimlik ve inanç örtüsü olarak takıyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy, 15.

DİA, "Melâmiye", *DİA*, Ankara 2004, XXIX,

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed (1394/1974), *Zehretü't-tefasir,* Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire t.y.

Ekinci, Mustafa, "İmamiyye Şiası'nda Takiyye Anlayışına Yeni Bir Yaklaşım", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2006, XI, s. 15.

Ensârî, Şeyh Murtaza (1281/1864), *et-Takıyye*, (trc. Faris Hassun), Dârü'l-Hadi, Beyrut 1992.

Fazlurrahman, *İslam*, (ter. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.

Ferra, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi (207/822), *Meani'l-Kur'ân,* Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983.

Fevzi, Muhammed, *Mefhumü't-takıyye fi'l-İslâm*, Müessesetü'l-Vefa, Beyrut 1985.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (817/1415), *Besairu zevi't-temyiz fi' letaifi'l-Kitâbi'l-aziz,* (thk. Abdülalim et-Tahavi), Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut t.y.

……, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b.Yakub b. Muhammed (1205/1790), *Tacü'l-arus min Cevâhiri'l-kamus,* el-Matbaatü'l-Hayriyye, Kahire 1888/1306.

Gazali, Ebu Hâmid Muhammed, *Fedâihu'l-batıniyye*, (nşr. Abdurrahman Bedevi), Kahire 1383/1964.

……., Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâ'u- 'ulûmi'd-dîn,* Kâhire 1346.

Goldziher, Ignaz, *İntroduction to Islamic Thelogy and Law,* United Kingdom 1981.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, (yay. İbrahim Derbeder), Der yayınları, İstanbul 1979.

Gündem, Mehmet, *Mehmet S. Aydın ile İçe Kritik Bakış,* İyi Adam Yayınları, İstanbul 1999.

Hakyemez, Cemil, "Şiî Takiyye İnancının Teşekkülü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004.

Halebî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim Semin, *Umdetü'l-huffaz fî tefsiri eşrefi'l-elfaz*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1993/1414.

http://www.milliyet.com.tr/2007/04/12/yazar/pulur.html.

http://www.milliyet.com.tr/2007/04/12/yazar/pulur.html.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et Tunusî (1394/1973), *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr,* ed-Dârü't-Tunusiyye, Tunus 1984.

İbn Ebi'd-Dünyâ, *Müdârâtü'n-nas,* (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Beyrut 1999.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ (395/1004), *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga,* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun) Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1969.

İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-bârî*, Beyrut 1993.

İbn Hanbel, Ahmed Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *el-Müsned,* (thk. Sıdki Muhammed Cemil Attar), Dârü'l-Fikr Beyrut, 1991.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer (774/1373), *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*,. Dârü'l-Endelüs, Beyrut 1966/1385.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Dârü'l-ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1997/1417.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim (728/1328), *Minhacü's-sünneti'n-Nebeviyye*, (thk. Muhammed Reşad Salim), Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1986.

……., Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim b., *Minhâcü's-sünneti'n-nebevî fî nakdi kelâmi'ş-Şiati'l-kaderiyye*, (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim) Riyad 1406/1986.

İbn-i Hişam, *Abdülmelik, es-Siret'ün-Nebeviyye,* (çev. İzzet Hasan), Neşet Çağatay, Ankara, 1992.

İdris, Şerif b. Edvel b., *Kitmanü's-sırri ve ifşauhu fi'l-fikhi'l-İslâmî,* Dârü'n-Nefâis, Amman 1997/1418.

İlhan, Avni, "Takıyye Doğuşu ve Gelişmesi", *D. E. Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi,* İzmir 1885.

İrfan, Abdülhâmid, *Dirâsât fi'l-Firak ev'l-'Akâidi'l-İslâmiyye,* Daru't-Terbiye, Bağdat 1977.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb (502/1108), *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, (thk. Safvan Adnan Davudi), Dârü'l-Kalem, Dımaşk 2002.

İşcan, Hamdi, *Kur'ân'a Göre Münafıkların Özelikleri,* İstanbul 2003.

İzutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (çev. Selahaddin Ayaz), Pınar yayınları, İstanbul 1984.

Kâdî Abdülcebbâr, *el-Mu'nî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl,* (nşr. Abdülhalim Mahmud-Süleyman Dünya), Mısır t.y.

Karaman, Hayreddin, *Laik düzende dini yaşamak,* İz Yayıncılık, İstanbul 2002.

Kashıfu'l-Ghıta, Allamah Shaykh Muhammad Husayn, *The orıgın of shı'ıte Islam and ıts prıncıples,* ansariyan pblication, İran 1982.

Kasımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin, (1332/1914), *Tefsiru'l-Kasımî,* (tsh. Muhammed Fuad Abdülbaki), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1978.

Kaya, Osman, *Kur'ân'a Göre Dinlerarası Diyalog,* İstanbul 2005.

Kaya, Remzi, *Kur'ân'da Dostluk İlişkileri,* Ay ışığı Kitapları, İstanbul 2000.

Kitabı Mukaddes (Yeni Ahit), Korintlilere Birinci Mektup.

Kuleynî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Ya'kub, (329-941), *el-Kâfî fî ilmi'd-Din,* (thk. Seyyid Cevad Mustafa), Tahran, ts.

……., el-Furu' mine'l-Kafi, (tsh. Ali Ekber el-Gaffari), Beyrut 1401, Dâru Saab, Dârü't-Taaruf,

Kurt, Hasan, *İslam İnancına Göre Nifak ve Münafık*, Nesil yayınları, İstanbul 2004.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (haz. Muhammed İbrâhim Muhamed Hafnavi), (thr. Mahmûd Hamid Osman) Dârü'l-Hadis, Kahire 1996/1416.

Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrâhim Seyyid (1386/1966), *Fî zılâli'l-Kur'ân,* , Dârü'ş-Şuruk, Beyrut 1985.

Lawson, Todd, *Reason and Inspiration in Islam; theology, philosophy and mysticism in Muslim thought*, The Institute of Ismaili Studies, London 2005.

Lings, Martin, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (çev. N. Şisman), İnsan yay. İstanbul, 2003.

Ma'luf, Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui, *el-Müncid fî'l-luga ve'l-a'lam*, Dârü'l-Maşrık, Beyrut 2003.

Manaz, Abdullah, *Siyasal İslamcılık***,** IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Matürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* (tah. Ahmed Vanlıoğlu), Mizan Yayınevi, İstanbul 2005.

Mavsılî, Abdullah B. Mahmud, *el-İhtiyar li-talîlî'l-Muhtâr*, (trc. Mehmet Keskin), Hikmet yayınevi, İstanbul 2005.

Merginânî, Şeyhü'l-İslâm Burhanüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir, *el-Hidâye,* (trc. Ahmed Meylânî), Kahraman yayınları, İstanbul 2001.

Mevdudî, Seyyid Ebü'l-A'la (1399/1979), *Tefhimu'l-Kur'an,* (ed. Ali Bulaç, trc. Muhammed Han Kayani ...(ve öte.), İnsan Yayınları, İstanbul 1986.

Morrıs, James Wınston, "*Taqıyah*" md. Encyclopedıa of relıgıon, (ed. Lındsay Jones), USA 2005

Muhammed Fehd Haruf, Muhammed Kerim Racih *el-Müyesser fî'l-kıraati'l-erbaa aşera***,** Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk 2000

Musevî, Abbas Ali, *Şübühatu havle'ş-şia*, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat Beyrut t.y

Musevi, Musa, "Takiyye", (çev. Doğan Kaplan) *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003.

Müfid, Şeyh, Muhammed b. Numan el-'Ukberî, *Şerhu'Akâidi's-Sadûk ev Tashîhu'l-İ'tikâd,* ("nşr. Hibetüddîn eş-Şehristanî), Tebriz 1364, 138.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, (haz. Abdulfettah Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1988.

Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (710/1310), *Medarikü't-tenzil ve hakaiki't-te'vil,* Dârü'l- Kalem, Beyrut 1989/1408.

Oruç, Mehmet, *Dinler Arası Diyalog Tuzağı ve Dinde Reform***,** Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Ökten, Niyazi, *Diyalog Yazıları,* Timaş Yayınları, İstanbul 2001.

Öz, Mustafa, "Cafer es-sâdık md", *DİA*, İstanbul 1993.

Özarslan, Selim, "Takiyye Üzerine Bazı Mülâhazalar", *H. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, IX, s. VI, 2003.

Öztürk, Mustafa, İslam Düşünce Tarihinde "Takıyye" nin Hikâyesi, *Nida* 2010, s. 143.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 1983.

R. Rıza, Muhammed, *Tefsirü'l-menâr*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut t.y.

R. Strothmann, "*Takıyye*", İslam ansiklopedisi, (terc. Komisyon), İstanbul 1979.

Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin (606/1209), *et-Tefsirü'l-kebir, Mefatîhü'l-gayb,* Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990/1411.

Sakallı, Talat, *Hadislerle İslam'da Hoşgörü ve Kolaylık*, Çağlayan yayınları, İzmir 1996.

Sarıkaya, M. Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler,* Isparta [y.y.], 2003.

Skovgaard, Jakob, *Taqıya or Civil Religion? Druze Religious Specialists in the Framework of the Lebanese Confessional State,* Richmand 1998.

Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevîlikten hadârîliğe Kûfe,* Ankara okulu yayınları, Ankara 2001.

Süleyman, Mukatil b. (150/767), *Tefsir-i kebir,* (thk. Abdurrahman Mahmud Şehhate), (çev. M. Beşir Eryarsoy), İşaret Yayınları, İstanbul 2006.

Sülün, Murat, *Kur'ân'ı Kerim açısından İman-Amel ilişkisi,* Ekin yayınları, İstanbul 2000.

Süveydi, Ebü'l-Berekat Abdullah b. Hüseyin b. Mer'i (1174/1761), *Kitâbü'l-huceci'l-kat'iyye li-ittifaki'l-firaki'l-İslâmiyye,* Matbaatü's-Saade, Kahire 1905/1323.

Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslam hukuk ilminin esasları,* (terc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990.

Şahin, Teoman, *Alevilere Söylenen Yalanlar, Bektaşilik Soruşturması*, Armağan Kitap ve Yayınevi, Ankara 1995.

Şehristanî, Muhammed Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal,* (trc: Mustafa Öz), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Şenzeybek, Aytekin, *Dürzilik, doğuşu ve temel prensipleri,* (Basılmamış yüksek lisans tezi), 2001, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı.

Şeriati, Ali, *Ali Şiası Safevi Şiası*, (ter. Feyzullah Artinli), Yöneliş yayınları, İstanbul 1990.

Şerif er-Radiyy, *Hakaiku't-te'vil fi müteşabihi't-tenzil,* Necef 1355-1936.

Şeyh Saduk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn. Bâbeveyh el-Kummî, *Risâletü'l-İ'tikadati'l-İmamiyye -Şii-İmamiyye'nin İnanç Esasları,* (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara, 1978.

……., Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn. Bâbeveyh el-Kummî, *Risâletü'l-itikâdi'l-imâmiyye,* (çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1978.

Şeyhülislam Ebussuud Efendi (982/1574), *İrşad-ı aklı selim ila mezay-ı kitabi'l-kerim,* (ter. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007.

Tabatabaî, Muhammed Hüsayn, *Shi'ite İslam*, (ed. Seyyed Hossein Nasr), New York 1975.

……, Muhammed Hüseyin, (1401/1981), *Tüm boyutlarıyla İslam'da Şia*, (çev. Kadir Akaras, Abbas Akyüz), Kevser Yayınları, İstanbul 2005, 28; Mehmet Atalan, *Şiiliğin farklılaşma sürecinde Ca'fer es-Sadık'ın yeri,* Araştırma yayınları, Ankara 2005.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (310/923), *Câmiü'l-beyân an te'vîli ayi'l-Kur'an,* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003/1424.

Taki Han Hakim, Muhammed, *Sünnetu Ehli'l-beyt*, *Dârü'z-Zehra*, Beyrut 1982.

Tanrıbuyruğu, Salih, *İslam itikadı ve ehl-i sünnet itikatları,* İmam-Hatip ve İlahiyatta Öğrenci Yetiştirme Derneği, İstanbul 1971.

Topbaş, Osman Nuri, *Kur'ân ve Sünnet ikliminde İslam İman ibadet*, Erkam yayınları, İstanbul 2000. Sülün, Murat, *Kur'ân'ı Kerim açısından İman-Amel ilişkisi,* Ekin yayınları, İstanbul 2000.

Tuncer, Remzi, *İslam mezheplerine göre Halku'l-Kur'an meselesi,* (basılmamış yüksek lisans tezi).--Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986,

Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar,* İstanbul 1986.

Welhausen, Julius, *İslamiyetin ilk devirlerinde dinî-siyasî muhalefet partileri,* (çev. Fikret ışıltan), Ankara 1996.

Yazır, Elmalılı Hamdi (1361/1942), *Hak dini Kur'ân dili,* Akçağ Yayınları, Ankara [t.y.].

Zahir, İhsan İlahi, *Şia'nın Kur'an İmamet ve Takiyye Anlayışı,* (trc. Hasan Onat-Sabri Hizmetli), Afşaroğlu matbaası, Ankara 1984.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fî vucühi't-te'vil,* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz), Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1998/1418.